

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Beydullayeva Fidan Ramiz qızı

**«Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri»
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı   **060403**   **«Maliyyə»**
İxtisaslaşma   **«Maliyyə nəzarəti və audit»**

Elmi rəhbər
i.e.n.dos. Qurbanov B.Ş

Magistr proqramının rəhbəri
prof.Kərimov A.A

Kafedra müdiri: i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2017

MÖVZU: «Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri»

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	8
1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin məzmunu və xüsusiyyətləri haqqında konseptual yanaşmalar.....	8
1.2. Maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və üsulları.....	16
1.3. Audit nəzarətinin mahiyyəti və bazar iqtisadiyyatında yeri haqqında nəzəri fikirlər.....	23
FƏSİL 2. Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin və daxili auditin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	32
2.1. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	32
2.2. Maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə və daxili nəzarətin təşkili.....	39
FƏSİL 3. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	50
3.1. İlk maliyyə nəzarətinin təşkili və çirkli pulların yuyulması ilə mübarizənin gücləndirilməsi yolları.....	50
3.2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində Auditorlar Palatasının rolunun artırılması istiqamətləri.....	63
NƏTİCƏ.....	70
ƏDƏBİYYAT.....	73
PEZİOME	
SUMMARY	

Magistrant:

Beydullayeva F.R.

Elmi rəhbər:

i.e.n.dos. Qurbanov B.Ş.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranın davam etməsi və bu böhranın ölkəmizin iqtisadiyyatına mənfi təsirinin minimuma endirilməsi cəmiyyətdə mövcud olan maddi, əmək və maliyyə resurslarının qorunub saxlanması və onlardan daha səmərəli istifadə olunmasını vacib məsələlər kimi ön plana keçirmişdir. Bu vəzifənin həlli həm dövlət, həm də özəl bölmədə uçot, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda ölkəmizdə yeni iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi şəraitində dövlət nəzarəti ilə yanaşı qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin də formalaşması və inkişafı baş verir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əsas formalarından biri də auditdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası dərinləşdikcə iqtisadi, o cümlədən maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında, artıq xərclərə yol verilməməsində, iqtisadi cinayətçılığa və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizədə auditin imkanlarından daha geniş istifadə olunması zərurəti yaranmışdır.

Bazar iqtisadiyyatında audit maliyyə nəzarətinin əsas formalarından biri olmaqla birgə, həm də iqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin möhkəmlənməsində, onların biznes inkişaf planlarının hazırlanmasında, yerli, regional və dünya bazarlarının tədqiqində də və digər məsələlərdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda qeyri - dövlət maliyyə nəzarətinin digər formalarını, xüsusən də daxili nəzarəti də qeyd etməliyik. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli idarə olunmasının təşkilində, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsində daxili nəzarət müsbət baxımdan qiymətləndirilə bilər.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə nəzarətin yüksək səviyyədə təşkil edilməsindən ötrü yüksək peşəkarlığa malik, müəssisənin təşkilati-iqtisadi quruluşunu dərinlən bilən, mövcud qanunvericiliklə hərtərəfli tanış olan xüsusi nəzarət xidmətinin- daxili auditin fəaliyyəti vacibdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yüksək inkişaf etmiş

bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə- xüsusi mülkiyyətin əsas mülkiyyət forması olduğu şəraitdə daxili audit sistemi geniş yayılmışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin ayrılmaz və mühüm elementidir. Daxili nəzarətə tələbat ona görə yaranır ki, sahibkarlar müəssisənin və aşağı idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinə gündəlik nəzarət edə bilmirlər. Daxili nəzarət bu haqda informasiya verir, menecerlərin verdikləri hesabatların düzgünlüyünü təsdiqləyir.

Daxili nəzarət, başlıca olaraq, risklərin idarə edilməsi və müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə vaxtında və dəqiq informasiya əldə etmək baxımından sərfəlidir.

Sahibkarlar, səhmdarlar sərf etdikləri kapitalın artımı müqabilində daha yüksək mənfəətin əldə edilməsi və nəticə etibarilə dividendlərin daim artmasını təmin olunması ilə maraqlıdırlar. Vəsaitlərin təyinatına uyğun xərclənməsi, dövlət qarşısında vergi və digər ödənişlərin həyata keçirilməsi, uçotun düzgün təşkili üzərində gündəlik nəzarətin olması böyük əhəmiyyət daşıyır .

Respublikamızda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etməsi üçün dövlət tərəfindən zəruri tədbirlərin görülməsinə, qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına baxmayaraq bu sahədə kifayət qədər həll olunmamış məsələlər vardır və onlar öz həllini gözləyir. Lakin bu sahədə mövcud olan problemlər elmi cəhətdən kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Bütün bunlarla əlaqədar müasir dövrdə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri əsaslarının və praktiki təşkilinin tədqiqi, onun təşkili və aparılması üzrə metodiki təkliflərin və tövsiyələrin hazırlanması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İnkişaf etmiş Qərbi ölkələrində audit nəzəriyyəsi yüksək inkişaf etmişdir. Tanınmış iqtisadçılar T.Rud, R.Adams, A. Arens və başqaları tərəfindən auditin nəzəri və metodoloji problemləri geniş tədqiq olunmuşdur. Respublikamızda bu problemlərin öyrənilməsinə müstəqillik illərində başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarəti haqda D. Bağirovun, B. Xan-kişiyevin, Q.Rzayevin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı problemləri iqtisadçı alimlərdən V. Novruzov, İ. Abbasov, Q. Bayramov və

digərləri tərəfindən araşdırılmışdır. Problemin müasir şəraitə uyğun tədqiqinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədini qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və onun inkişaf perspektivləri, müstəqil auditin və daxili nəzarətin tətbiqi və onların təkmilləşdirilməsi və audit tədqiqatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təşkil edir.

Əsas məqsədə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıda göstərilən vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarəti sisteminin məzmunu və xüsusiyyətlərinin açıqlanması;

- müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin formaları və üsullarının öyrənilməsi, vəzifələrini və funksiyalarının əsaslandırılması;

- audit sisteminin mahiyyəti, bazar münasibətlərində yeri və təyinatının tədqiq olunması;

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- daxili auditin təməl prinsipləri və normativ hüquqi bazasını müəyyənləşdirmək;

- maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi imkanlarını müəyyən etmək;

- çirkli pulların yuyulması ilə mübarizədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması yollarının müəyyən edilməsi;

- qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın predmetini maliyyə nəzarəti sisteminin qeyri-dövlət nəzarəti sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətləri təşkil edir.

Tədqiqat obyektini kimi AR Auditorlar Palatasının və iqtisadi subyektlərin daxili nəzarət sisteminin fəaliyyəti və idarəetmə sistemində onların yeri və rolu baxılır .

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının, Daxili Auditorlar institutunun “Audit-Azərbaycan” bölməsinin materialları, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların hesabatları, bülletenləri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiyanın yerinə yetirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları kimi iqtisad və nəzarət üzrə elmi-praktik sahədə geniş yayılmış üsul və yanaşmalar, beynəlxalq təcrübənin nəticələri, xarici və yerli alimlərin əsərləri, praktiki mütəxəssislərin araşdırmaları, bu sahədə mövcud olan qanunvericilik və normativ hüquqi baza istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi iqtisadi böhran şəraitində maliyyə nəzarətinin əsas formalarından biri olan qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməli məsələlərin qoyuluşu, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat gedişində elmi yenilik sayıla biləcək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- maliyyə nəzarətinin məzmunu dəqiqləşdirilmiş və iqtisadi böhran şəraitində onun rolu və məqsədi müəyyənləşdirilmişdir;

- maliyyə nəzarəti sistemində qeyri- dövlət maliyyə nəzarətinin yeri və bu nəzarətin əsas istiqamətləri göstərilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin təşkilində mövcud olan nöqsanlar təhlil edilərək səbəbləri və aradan qaldırılması yolları müəyyən edilmişdir;

- təsərrüfat subyektlərinin daxili nəzarət sistemində qeyri- dövlət maliyyə nəzarətinin yeri müəyyən edilərək, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;

- ilkin maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və rolu açıqlanmış və onun tətbiqi mexanizmi göstərilmişdir;

- çirkli pulların yuyulması ilə mübarizədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəaları və tövsiyələri müstəqil audit xidmətinin və iqtisadi subyektlərin daxili nəzarətinin düzgün və səmərəli təşkil edilməsinə, müstəqil və daxili nəzarət kadrlarının elmi və təcrübi

biliklərinin artırılmasına, daxili audit standartlarına tam əməl edilməsinə yardımçı ola bilər.

İşin həcmi və strukturu. Ümumi həcmi 74 səhifə olan dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin məzmunu və xüsusiyyətləri haqqında konseptual yanaşmalar

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində dövlətin iqtisadi idarəetmə sistemində nəzarətin rolu daha da artmışdır. Nəzarət geniş bir kateqoriyadır və ona müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində aparıcı nəzarət növlərindən biri maliyyə nəzarətidir.

Məlumdur ki, maliyyə nəzarəti idarəetmənin funksiyalarından biridir. Eyni zamanda maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılması forması kimi çıxış edir və bu, həmin nəzarətin məqsədlərini və məzmununu müəyyən edir. Maliyyə nəzarəti həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatları və proseslərinin qanuniliyinin, məqsədə uyğunluğunun, etibarlılığının uçot, hesabat məlumatları, normativ və digər sənədlər əsasında hərtərəfli öyrənilməsinə özündə birləşdirir.

Maliyyə nəzarəti ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının təmin olunması üçün dövlətin, bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili və istifadəsi, habelə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti sahəsində hərəkətlərin qanuni və məqsədyönlü olması üçün həyata keçirilən nəzarətdir. Digər sözlə, maliyyə nəzarəti dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin apardığı müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının qanunvericilik aktlarına və müəyyən olunmuş normalara nə dərəcədə uyğun olmasının buna səlahiyyəti olan orqanlar tərəfindən yoxlanmasıdır.

Maliyyə nəzarəti ikili xarakterə malikdir. O, bir tərəfdən maliyyə idarəçiliyinin həlledici tərkib hissəsi, digər tərəfdən maliyyə sisteminin idarə olunmasının səmərəliliyinin mühüm şərtidir.

Maliyyə nəzarətinin mahiyyətə qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında o, aşağıdakı

kimi göstərilir: “Şirkətin fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək üçün onun maliyyə və iqtisadi siyasətini idarə etmək imkanındır.”

Alman alimi D.Xanın fikrincə: “Nəzarət şirkətin fəaliyyətinin nəticələrini təyin etmək üçün onun plan göstəricilərini faktiki göstəricilərlə müqayisəsini nəzərdə tutur.”

U.Y. Danilevskinin isə maliyyə nəzarəti haqqında fikri aşağıdakı kimidir: “İqtisadiyyatın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib olan hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul və həmçinin mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir.”

Maliyyə nəzarəti tarixin müəyyən mərhələsində meydana çıxmış və onun mövcudluğu bir sıra obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Məlumdur ki, maliyyə bir iqtisadi kateqoriya olaraq yalnız bölüşdürücü deyil, həmçinin nəzarət funksiyasına da malikdir. Deməli, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi maliyyəyə məxsus nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Lakin bu hələ tam kifayət etmir, çünki, nəzarətin reallaşdırılmasından ötrü xüsusi nəzarət orqanlarının mövcud olması, onların ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin olunması, qanunvericilik bazasının olması, digər müvafiq şərtlərin mövcudluğu (təşkilati və metodiki) da tələb olunur.

Təkrar istehsal münasibətlərinin bütün mərhələlərində maliyyənin iştirakı maliyyə nəzarətinin nə qədər mühüm və zəruri olduğunu göstərir. Maliyyə nəzarəti həm ictimai təkrar istehsal sahələrini, həm də qeyri-istehsal sahələrini əhatə edir, müəyyən olunmuş qaydalara əməl olunmasını tənzimləyir. Maliyyə nəzarəti pul fondlarının plana uyğun şəkildə hərəkətinin müntəzəm yoxlanılması əsasında onlardan səmərəli istifadəni təmin edir. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq maliyyə nəzarətini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik: “Maliyyə nəzarəti dövlət və bələdiyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi, məhsul, iş və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində cəmiyyətə məxsus maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət orqanlarının (dövlət, bələdiyyə və özəl) fəaliyyətinin mühüm həlqəsi hesab edilməlidir.”

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən bütün dövlət və bələdiyyə orqanlarının, idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyə sahəsində müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməsi, dövlət və bələdiyyə qurumları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların səmərəliliyi və onların iqtisadi əsaslandırması yoxlanılır.

Maliyyə nəzarətinin düzgün təşkil olunması dövlətin maliyyə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Maliyyə siyasətinin reallaşdırması üçün dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti mühüm rol oynayır və onun bir neçə aspekti vardır:

- hər şeydən əvvəl, dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti dövlətin (bələdiyyənin) idarəetmə funksiyalarından biri kimi çıxış edir. O, maliyyə-hüquq normaları pozuntularının müəyyən olunması və qarşısının alınması məqsədi ilə maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını təmin edir;

- ikincisi, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti dövlətin (bələdiyyələrin) konkret idarəetmə fəaliyyətinin bir sahəsidir. Belə ki, dövlət hüquqi və fiziki şəxslərin vergi ödənişlərinin qaydasını müəyyən etmək, onların xərcləri və gəlirlərini müqayisə etmək, icbari ödənişlərin büdcəyə tam və vaxtında ödənilməsinə və s. nəzarət etmək imkanına malikdir;

- üçüncüsü, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti maliyyə hüquq normalarına əməl olunmasının təmin edilməsinə yönəldiyi üçün maliyyə sferasında qanunçuluq və hüquq qaydaları rejiminin saxlanılması üsulu kimi çıxış edir;

- dördüncüsü, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti maliyyə-hüquq tənzimlənməsi sistemində əks əlaqənin qurulması formasıdır. Beləki, maliyyə sahəsində törədilən qeyri-hüquqi əməllər barəsində məlumat əldə edilir, keçirilən maliyyə siyasəti qiymətləndirilir və onun vaxtında düzəldilməsi həyata keçirilir;

- sonuncusu, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti ilə yanaşı bazar münasibətlərinin daha da inkişafında qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti xüsusi rol oynayır və onun inkişafı dövlətin maraq dairəsindədir.

Yuxarıda deyilənlər əsasında maliyyə nəzarətinin yerini və oynadığı rolu obyektiv qiymətləndirə bilməkdən ötrü ona iki aspektdən yanaşmaq – geniş və dar mənada baxmaq lazımdır.

Geniş mənada yanaşdıqda maliyyə nəzarəti dövlətin və iqtisadi subyektlərin səmərəli maliyyə siyasətini həyata keçirərkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və ölkədə baş verən maliyyə fəaliyyəti prosesində dövlətin və digər subyektlərin maraqlarına əməl edilməsini təmin edən tənzimləmə tədbirlərinin ölçülərinin məcmusu kimi baxıla bilər.

Dar mənada maliyyə nəzarəti ölkənin səmərəli ictimai-iqtisadi inkişafına, pul vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkətinə dövlətin, bələdiyyələrin və digər səlahiyyətli orqanların nəzarətidir.

Maliyyə nəzarətinin bir sıra əsas istiqamətləri vardır ki, onlar da maliyyə hüquqi ilə tənzimlənir. Bu istiqamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində öhdələrinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

- dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının digər subyektlər (vətəndaşlar, müəssisə və təşkilatlar) qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

- digər subyektlərin (vətəndaşlar, müəssisə və təşkilatlar) dövlət və bələdiyyə orqanları qarşısında olan maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

- dövlətə və bələdiyyələrə məxsus müəssisələrin, müstəqil idarə, müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən (borc, büdcə və xüsusi vəsaitlər) gündəlik idarəetmədə və ya təsərrüfat fəaliyyətində təyinatı üzrə, səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinin yoxlanılması;

- təsərrüfat və digər subyektlərdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının aparılmasının, pul vəsaitlərinin saxlanılmasının müəyyən olunmuş qaydalarına əməl olunmasının yoxlanılması;

- maddi və maliyyə vəsaitlərindən qənaətlə istifadə olunması imkanlarının, ehtiyat mənbələrinin və istehsalın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi imkanlarının müəyyən-
ləşdirilməsi;

- maliyyə intizamının pozulmasının qarşısının alınması və aradan qaldırılması.

Maliyyə nəzarətinin göstərilən vəzifələrinin yerinə yetirilməsi maliyyə intizamının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə intizamı iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün subyektlərin – biznes qurumlarının, idarə və təşkilatların və fiziki şəxslərin dövlətin pul vəsaitlərinin təşkili və istifadəsi qaydalarına və göstərişlərinə düzgün əməl olunmasını özündə əks etdirir. Bu tələblər, eyni zamanda, müəssisə, idarə və təşkilatlarla yanaşı dövlət orqanlarına və onların səlahiyyətli şəxslərinə də aiddir. Aydındır ki, maliyyə nəzarəti dövlətin mənafeyini təmin etməklə müəssisə və idarələrin, ölkə yaşayan bütün vətəndaşların maraqlarını da müdafiə edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində maliyyə nəzarəti infrastrukturunun mühüm rolu vardır. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarəti sisteminin aşağıdakı əsas elementlərini göstərmək olar:

- nəzarətin obyektinə və subyektinə;
- nəzarətin informasiya, hüquqi və metodik təminatı;
- nəzarət prosesində iştirak edənlərin məsuliyyət tədbirləri.

Maliyyə nəzarətinin obyektini cəmiyyətdə mövcud olan pul münasibətləri, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi təşkil edir. Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət maliyyə nəzarətinin obyektinə kimi büdcə vəsaitlərinin tam səfərbər edilməsi ilə bağlı ərazi, sosial və sahələr üzrə milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun səmərəli istifadə olunması üçün, hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləri baxıla bilər.

Dövlət maliyyə nəzarətindən fərqli olaraq qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin obyektini isə ayrı-ayrı subyektlərin fəaliyyəti zamanı meydana çıxan pul münasibət –ləri təşkil edir.

Maliyyə nəzarətinin predmeti kimi mənfəətin həcmi, gəlir, rentabellik səviyyəsi, müxtəlif dəyər göstəriciləri, maya dəyəri, xərclər çıxış edir. Bu göstərilənlər sintetik göstəricilər olduğu üçün onların yerinə yetirilməsinə, dinamikası və meyllərinə edilən nəzarət istehsalın, təsərrüfatın bütün tərəflərinin, müəssisə, təşkilat və həmçinin maliyyə-kredit mexanizminin qarşılıqlı əlaqələrinin vəziyyətini əks etdirir.

Maliyyə nəzarətinin obyektini haqda S.V.Stepaşinin fikri də dediklərimizi təsdiq edir. O, göstərir ki, maliyyə nəzarətinin obyektini olaraq milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir.

A.L. Jdanov isə maliyyə nəzarətinin xüsusiyyətlərindən biri kimi onun obyektinin pul vəsaitlərinin xərclənməsi, maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin təşkil etməsi olduğunu göstərir.

Yuxarıdakı yazılardan və digər nümunələrdən görmək çətin deyil ki, iqtisadçılar arasında maliyyə nəzarətinin obyektinə dair fikirlər müxtəlif formada ifadə edilir, lakin yekun kimi qeyd edə bilərik ki, maliyyə nəzarətinin obyektini maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü münasibətləridir və onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərlər:

- maddi istehsal sferasında mövcud olan maliyyə münasibətləri;
- qeyri- maddi istehsal sferasında mövcud olan maliyyə münasibətləri;
- dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının formalaşdırılması və istifadəsiylə bağlı olan maliyyə prosesləri.

Maliyyə nəzarətinin obyektini ilə yanaşı onun subyektləri də xüsusi rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin subyektləri dedikdə nəzarəti təşkil edən xüsusi səlahiyyətli orqanlar başa düşülür və onlara aşağıdakılar aid edilir:

- nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanları;

- təsərrüfat subyektlərində və yerli idarəetmə orqanlarında yaradılmış struktur bölmələri;

- bu sahədə ixtisaslaşmış qeyri-dövlət təşkilatları;

- müəyyən olunmuş hüquqi normalara uyğun olaraq nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslı mütəxəssislər.

Maliyyə nəzarəti iqtisadi cəhətdən çox önəmli bir funksiya daşdığından milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə də nəzarət həyata keçirilərkən yaranan bir sıra prinsiplərlə tələblərə mütləq əməl edilməlidir. Bu tələblər maliyyə nəzarətinin prinsiplərini təşkil edir və onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Qanunçuluq prinsipi.
2. Aşkarlıq prinsipi.
3. Müstəqillik prinsipi.
4. Obyektivlik prinsipi.
5. Məsuliyyət prinsipi.
6. Planlılıq prinsipi
7. Sistemlilik prinsipi.
8. Səriştəlik prinsipi.

Nəzarət keçirilərkən qanunların tələblərinə əməl edilməsi zəruridir və bu zaman demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti maliyyə-hüquq normalarıyla tənzimləndiyindən bu normaların tələblərinə əməl olunması mühüm tələblərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin və digər subyektlərin fəaliyyəti üçün **qanunçuluq** prinsipi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müəssisənin fəaliyyəti bazar sistemində məhz iqtisadi qanunlar vasitəsilə tənzimlənir və bir çox hallarda qanunlar bu fəaliyyəti müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırır.

Aşkarlıq prinsipinə görə qanunla qorunan kommersion sirri və məxfilik rejimi nəzərə alınmaqla maliyyə nəzarətinin nəticələri açıqlanmalıdır. Özəl müəssisə və təşkilatlara geniş iqtisadi fəaliyyət azadlığı verildiyi, dövlət nəzarətinin həyata ke-

çirilməsinin xeyli çətinləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət üçün bu prinsip xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müstəqillik prinsipi maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biridir. Maliyyə, əmlak və digər maraqların formalaşmasında nəzarətçinin öz müstəqil fikri olmalı, digər şəxsdən hər hansı asılılığı olmamalıdır. İNTOSAI-nin Lima bəyannaməsində əsas prinsip belə formalaşmışdır: Nəzarət orqanları və onların işçiləri nəzarətin müstəqilliyini pozan hər hansı bir müdaxiləyə yol verməməlidirlər. Nəzarət orqanlarının onlara həvalə olunan vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri funksional və təşkili müstəqilliyi olmalıdır və nəzarət zamanı obyektivliyi və müstəqilliyi məhdudlaşdıran hərəkətlərə yol verilməməlidir.

Obyektivlik prinsipi peşəkar məsələlərə, heç bir təsir göstərilmədən fikir formalaşmasına və nəticələrinə nəzarətçi tərəfindən tətbiq edilən nəzarət prinsipidir. Nəzarətçilər istənilən halda və bütün faktlara qarşı obyektiv olmalı və kənardan obyektiv mülahizələrə və nəticələrə mənfi təsir göstərilməsinə yol verməməlidirlər. Onların çıxarıqları nəticələr və irəli sürdükləri tövsiyə və rəylər üçün obyektiv əsas kimi yalnız əsaslı informasiya çıxış edə bilər.

Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarətini həyata keçirənlərin öz vəzifə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməsini, işə məsuliyyətli münasibət bəslənməsini nəzərdə tutur.

Planlılıq prinsipinə görə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində dövlətin fəaliyyəti əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş plan əsasında qurulur.

Sistemlilik prinsipi nəzarətin hüquqi bazasının birliyini əks etdirir, maliyyə nəzarət tədbirlərinin vaxtaşırı keçirilməsini nəzərdə tutur.

Səriştəlilik prinsipi keyfiyyətli nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən dövlət maliyyə nəzarəti orqanları işçilərinin, bələdiyyə nəzarəti, daxili nəzarət və təftiş-nəzarət komissiyalarının üzvlərinin peşəkar bilik və təcrübələrinin məcmusunu əks etdirir.

1.2. Maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və üsulları

Maliyyə nəzarətinin səmərəli təşkili onun müxtəlif növləri, həmçinin həyata keçirilməsinin forma və üsulları ilə təmin olunur. Maliyyə nəzarətini təsnifləşdirmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur.

Həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

- dövlət maliyyə nəzarəti;
- sahədaxili maliyyə nəzarəti;
- təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti;
- bank nəzarəti;
- ictimai nəzarət;
- müstəqil nəzarət.

Dövlət maliyyə nəzarətini dövlət nəzarət orqanları həyata keçirir. Bu nəzarətin əsas məqsədi dövlət gəlirlərinin toplanması və xərclərin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət maliyyə nəzarəti həm qanunvericilik hakimiyyəti üzrə (parlament tərəfindən), həm də icra hakimiyyəti üzrə (prezident xətti üzrə prezident tərəfindən, icra hakimiyyəti xətti üzrə hökumət tərəfindən) həyata keçirilir.

Sahədaxili maliyyə nəzarətini sahə nazirliklərinin nəzarət-audit şöbələri həyata keçirir. Onlar öz tabeliyində olan müəssisə və təşkilatların maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılmasını həyata keçirirlər.

Təsərrüfatdaxili nəzarəti (daxili, korporativ) idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyə xidməti göstərən daxili qurumları həyata keçirir. Bu nəzarətin obyekt müəssisənin özünün və filiallarının maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətidir. Təsərrüfatdaxili nəzarətin məqsədi təsərrüfat subyektinin (korporasiya, müəssisə, təşkilat və s.) maraqlarının təmin edilməsi, onların gəlirlərinin artırılması üçün daxili ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsi, izafi və qeyri- səmərəli xərclərin ixtisar olunması, maliyyə, maddi və əmək resurslarından istifadənin effektivliyinin artırılmasıdır.

Kommersiya bankları tərəfindən adətən təşkilat-müştəri fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirilir. Belə nəzarətin aparılması müəssisələrə və təşkilatlara xidmət göstərən kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilir. Bank nəzarətinin məqsədi nəqd və nəqdsiz hesablaşma zamanı qaydalara əməl edilməsinin təmin olunması və müştərilərin kredit qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsidir.

İctimai nəzarəti qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai təşkilatlar, həmkarlar ittifaqları, kütləvi informasiya vasitələri və s) həyata keçirir. İctimai nəzarətin əsas cəhəti onun könüllü və tərəfsiz olmasıdır. Nəzarət obyektini ictimai təşkilatların vəzifələrindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, həmkarlar ittifaqları əmək haqlarının, sosial müavinətlərin vaxtında verilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Müstəqil nəzarət nəzarət keçirmək haqda lisenziyası olan auditor firmaları və ya müstəqil auditorlar tərəfindən aparılır. Auditor nəzarəti zamanı mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü yoxlanılır.

Maliyyə nəzarəti nəzarət tədbirinin keçirilmə vaxtına görə də fərqləndirilir.

Keçirilmə vaxtına (dövrünə) görə maliyyə nəzarətinin formaları aşağıdakılardır:

- ilkin və ya qabaqcadan maliyyə nəzarəti;
- cari və ya operativ maliyyə nəzarəti;
- sonradan və ya sənədli maliyyə nəzarəti.

İlkin (qabaqcadan) maliyyə nəzarətini preventiv (latınca praeventus- xəbərdarlıq edici) nəzarət də adlandırırlar. İlkin nəzarət müəssisələrin və təşkilatların istehsalat və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin- plan mərhələsində təşkil olunur. Maliyyə planları, büdcə təşkilatlarının xərc smetaları, təsdiq edilmiş normativlərin düzgün tətbiq olunması yoxlanılır. Dövlət nəzarət orqanları ilkin yoxlamaları müəyyən dövrdən bir həyata keçirirsə, təsərrüfatdaxili nəzarətdə bu nəzarət fasiləsiz həyata keçirir.

İlkin (qabaqcadan) maliyyə nəzarəti - qeyri-kommersiya və büdcə təşkilatlarının smeta və maliyyə planları, təsərrüfat subyektlərinin biznes-planlarının maliyyə bölmələri, maliyyə resurslarının balansları, məqsədli proqramlar hazırlanarkən, müxtəlif səviyyəli büdcələrin layihələrin hazırlanması, baxılması və təsdiq edilməsinə və

maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə qədər həyata keçirilən nəzarətdir. Başqa sözlə, ilkin nəzarət maliyyə prosesi başlayana qədər həyata keçirilir.

Cari (operativ) maliyyə nəzarəti – biləvasitə maliyyə prosesinin baş verdiyi zaman - pul əməliyyatları, gəlir və xərc smetalarının və büdcələrin icrası, təsərrüfat əməliyyatları aparıldıqda həyata keçirilir. Cari (operativ) maliyyə nəzarətinin vəzifəsi mühasibat uçotu və hesabatı tələblərinin pozulması , maliyyə intizamına əməl edilməməsi hallarının aşkar olunması və qarşısının alınmasından ibarətdir.

Sonradan və ya sənədli maliyyə nəzarəti – hesabat dövrünün sonunda maliyyə və mühasibat hesabatlarının təhlili və təftişi yolu ilə həyata keçirilir. Artıq baş vermiş maliyyə proseslərini əks etdirən sənədlər əsasında aparıldığı üçün belə adlanır. Sonradan nəzarətin əsas məqsədi kimi təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin, maliyyə strategiyası və siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hesab edilir.

Müəssisə rəhbəri və ya onun səlahiyyətləndirdiyi şəxslər təsərrüfat prosesinin normativ hüquqi və plan əsaslanmasını, icra edilməsi tapşırılmış şəxslərin təsərrüfat və maddi məsuliyyətinə və s. məsələləri ilkin yoxlamadan keçirir.

Maddi daşıyıcılarda əks etdirilmiş hər təsərrüfat əməliyyatı baş mühasib və ya da onun səlahiyyətləndirdiyi şəxslər tərəfindən icrası müəssisə rəhbərliyi tərəfindən sanksiyalaşdırdıqdan sonra yenidən ilkin yoxlamaya məruz qalır. Bu zaman aşağıdakı amillər xüsusi olaraq yoxlanılır:

- aparılan əməliyyatın həqiqiliyini göstərən sənədlərin hüquqi əsaslanması;
- ehtiyatların xərc normalarının düzgün tətbiqi;
- əsas fond obyektlərinin və mal-material qiymətlilərinin qiymətləri;
- prosesi əks etdirən sənədlərin düzgün tərtib edilməsi.

Təsərrüfat fəaliyyətinə baş mühasib tərəfindən həyata keçirilən ilkin nəzarətə xüsusi əhəmiyyət verilir. Pul vəsaitləri və mal-material dəyərlərinin alqı-satqısı üçün əsas olan sənədlər , kredit və hesabat öhdəlikləri müəsisənin rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Baş mühasibin imzası olmadan qeyd edilən sənədlər etibarsız sayılır. Baş mühasibin müəyyən olunmuş qaydalarla ziddiyyət təşkil edən

təsərrüfat əməliyyatı üzrə sənədləri icraya və rəsmiləşdirməyə qəbul etməmək hüququ vardır.

İlkin yoxlamalar maliyyə nəzarətinin ən səmərəli üsulu hesab edilə bilər. Bu nəzarət forması müxtəlif çatışmazlıq, səmərəsiz xərcləmələr və itkilərin baş verməsinin qarşısını əvvəlcədən almağa imkan verir.

Cari (operativ) nəzarət yoxlamaları konkret əməliyyatların yoxlanılması formasıdır və bütün nəzarətedici orqanlar tərəfindən cari yoxlamalar aparılır. Məsələn, bank idarələri kassanın nəqd dövriyyəsinə, gəlirlərin verilməsinə vaxtında olması və tamlığına və s. nəzarət edir. Cari araşdırma zamanı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üzrə tikintinin təşkili, tikilən obyektlərin layihə təminatına nəzarət edilir.

Maliyyə nazirliyi və onun orqanları, əsasən də xəzinədarlıq orqanları tərəfindən yerlərdə dövlət büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin cari yoxlaması keçirilir. Cari idarə daxili nəzarət zamanı müəssisə sahibkarının tapşırığının icra edilməsi yoxlanılır. Cari yoxlamalar vasitəsi ilə təsərrüfatdaxili nəzarət zamanı təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə operativ nəzarət, xüsusən də əmtəə-material qiymətlilərinin saxlanılma şərtlərinin yoxlanılması həyata keçirilir. Deməli, cari nəzarət yoxlamaları mürəkkəb metodikanın tətbiqini tələb etməyən təsərrüfat fəaliyyətinin konkret əməliyyatının operativ nəzarəti üsuludur.

İNTOSAI-nin IX Beynəlxalq konqresi tərəfindən qəbul edilmiş rəhbər nəzarət prinsiplərinin Lima deklarasiyasında göstərilir:

1. İlkin nəzarət baş vermiş pozuntular haqqında məlumatın alınmasına qədər keçirilən inzibati və maliyyə sənədlərinin yoxlanmasından ibarətdir. Fakt üzrə nəzarət – baş vermiş pozuntu haqqında məlumat alındıqdan sonra keçirilən yoxlamaya aid edilir.

2. Səmərəli ilkin nəzarət etibar edilmiş pul və maddi vəsaitlərin etibarlı idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsidir. O ali nəzarət orqanı və digər nəzarət orqanları tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

3. Ali nəzarət orqanı tərəfindən keçirilən ilkin yoxlama elə üstünlüyə malikdir ki, ehtimal edilən pozuntuları onlar baş verənə qədər aradan qaldırmağa imkan verir. Lakin onun çatışmazlığı ali nəzarət orqanının işində yükləmə və qanun qarşısında məsuliyyətə dair qeyri-müyyənlikdən ibarətdir. Ali nəzarət orqanı tərəfindən keçirilən fakt üzrə yoxlama təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsinə, vurulmuş zərərin kompensasiyasına, pozuntuların gələcəkdə qarşısının alınmasına gətirir.

Maliyyə nəzarətinin digər müxtəlif kriteriyalar üzrə də təsnifləşdirilməsi də aparıla bilər.

İnformasiya ilə təmin olunması növünə görə maliyyə nəzarəti sənədli və faktiki, nəzarəti həyata keçirən şəxslərin və nəzarət subyektinin qarşılıqlı münasibətlərinin strukturu üzrə maliyyə nəzarəti kənar, daxili və qarışıq, nəzarətin keçirilməsi prosesində nəzarət edilən subyektin əməliyyatının tam tutumu üzrə maliyyə nəzarəti tematik (qismən) və kompleks (tam) normativ bazadan asılı olaraq maliyyə nəzarəti AR Konstitusiyası, konstitutsiya aktları, icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, təşkilatların lokal normativ aktları və s. formalarda həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin 2 modeli mövcuddur: anqlo-sakson və fransız modelləri.

Anqlo- sakson modelində dövlət maliyyə nəzarəti orqanları yalnız nəzarətin müxtəlif formalarını həyata keçirir və onlar üzrə hesabat hazırlayır. Sanksiyaların tətbiqi isə hökumətin inzibati və ya məhkəmənin səlahiyyətinə aiddir. Fransız modelində isə maliyyə pozuntuları, zərərin ödənilməsində şəxslərin təqsirinin müəyyən edilməsindən ötrü bəzi məhkəmə funksiyalarının ayrı-ayrı nəzarət orqanlarına verilməsinə yol verilir.

Maliyyə nəzarəti müəyyən metodlardan istifadə edilmək yolu ilə həyata keçirilir. Metodlar nəzarətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsaslandırılmış, konkret üsul və vasitələrini özündə birləşdirir. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi nəzarət subyektlərinin seçdiyi metodların düzgünlüyündən çox asılıdır.

Maliyyə nəzarətinin müşahidə, müayinə, təhlil, yoxlama, maliyyə-iqtisadi ekspertiza və təftiş metodlarını göstərmək olar.

Müşahidə metodu nəzarət obyektinin fəaliyyəti ilə tanışlığı, mürəkkəb üsullardan istifadə etmədən informasiyanın əldə olunması və qiymətləndirilməsini əks etdirir.

Müayinə ilkin maliyyə nəzarətinin əsas metodlarındanandır. O, nəzarət olunanın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin tədqiqini nəzərdə tutur. Bu metod nəzarət olunan obyektin daha geniş və ətraflı yoxlanmasının məqsədə uyğunluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Təhlil nəzarətin xüsusi metodu olub maliyyə sənədlərinin düzgünlüyünün yoxlanmasında riyazi-analitik üsullardan istifadə edilməsi yolu ilə aparılır. Maliyyə təhlilinin obyektı kimi, əsasən, mühasibat hesabatları və balanslar çıxış edir. Təhlildən həm dövlət nəzarətində, həm də qeyri-dövlət nəzarətində geniş istifadə edilir.

Maliyyə nəzarətinin əsas üsullarından biri kimi, yoxlama özündə maliyyə qanunvericiliyinin tələblərinə əməl olunmamasının aşkar edilməsi məqsədi ilə ayrı-ayrı məsələlərin tədqiq olunmasını nəzərdə tutur. Hər bir maliyyə əməliyyatı yoxlama obyektı ola bilər. Yoxlama keçirmək hüququna malik olan bütün orqanlar yoxlamanın subyekti ola bilərlər.

Yoxlamalar başa çatdıqdan sonra tərtib olunan aktda bütün aşkar edilmiş nöqsanlar əks olunur. Pözüntü olmadığı halda yoxlayan tərəfindən yazılı rəy verilir. Yoxlanılan dövrdə yoxlanılan subyektin maliyyə fəaliyyətinin və əməliyyatlarının səmərəliliyini və məqsədə uyğunluğunu, maliyyə resurslarının real həcmi müəyyən etməyə və yoxlama üçün mütəxəssislər tərəfindən maliyyə-iqtisadi ekspertiza həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu metodu çətin olsa da həm nəzarət orqanları, həm də nəzarət edilən subyekt üçün çox əhəmiyyətlidir.

Maliyyə nəzarətinin ən mühüm metodu təftiş hesab olunur. Təftiş - müəssisə, təşkilat və digər subyektlərin müəyyən dövr ərzində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sənədlər əsasında kompleks yoxlanılmasıdır.

Təftişin məqsədi nəzarət olunan obyektin maliyyə-təsərrüfat vəziyyəti barədə tam və düzgün məlumat əldə olunmasından və onun fəaliyyətində yol verilən nöqsanların, təsərrüfatsızlığın, dövlət vəsaitinin təyinatdan yayındırılması və mə-

nimsənilməsi hallarının aşkar edilməsindən, nöqsanların səbəbini müəyyən etməkdən, zərərin təqsirkar tərəfindən bərpası və gələcəkdə belə nöqsanlara yol verilməməsi üçün lazımi tədbirlər görməkdən ibarətdir.

1.3. Audit nəzarətinin mahiyyəti və bazar iqtisadiyyatında yeri haqqında nəzəri fikirlər.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı, mülkiyyətin müxtəlif formalarının, özəl müəssisələrin yaranması, digər sahələrdə olduğu kimi, maliyyə nəzarətinin də təşkilinin və həyata keçirilməsinin yeni metodologiya əsasında qurulmasına səbəb olmuşdur.

Bazar münasibətlərinin inkişafı nəzarətin yeni bir sahəsinin - qeyri- dövlət maliyyə nəzarətinin yaranması və inkişafına səbəb olmuşdur. Doğrudur, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda da qeyri- dövlət maliyyə nəzarəti formal olaraq mövcud idi. Belə ki, “Xalq nəzarəti” adlandırılan nəzarət sistemi nominal olaraq ictimai nəzarət hesab edilirdi, lakin faktiki olaraq dövlət nəzarət orqanı sifətində çıxış edirdi.

İkinci qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi ticarət kooperasiyalarının (“Azərıtıfaq”) və kolxozların təftiş-nəzarət komissiyaları baxıla bilərdi. Lakin bazar münasibətlərinin inkişafı müstəqil qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin- auditin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Audit-maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılması, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Yəni audit tarixi məlumatların dürüstlüyünü yoxlamaq və düzgünlüyünü təsdiq etməlidir. Auditorun hesabatındakı maliyyə informasiyaları və əvvəlki dövrün göstəricilərinin təhlili imkan verməlidir ki, auditor rəyinin istifadəçiləri-mülkiyyətçilər, potensial investorlar, kreditorlar, səhmdarlar, ekspertlər, ümumiyyətlə, bütün maraqlı tərəflər məlumatlardan istifadə edərək, müəssisənin maliyyə sağlamlığı barədə müstəqil şəxsi mülahizələrini formalaşdırıb bilsinlər.

Audit - müəssisələrdə aktivlərin və öhdəliklərin, xüsusi vəsaitlərin, habelə maliyyə nəticələrinin düzgünlüyünü, tamlığını və sənədlərdə dəqiq əks etdirilməsini müəyyən etməkdən ötrü iqtisadi subyektlərin maliyyə hesabatlarının müstəqil şəkildə yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, audit müəssisə, təşkilat və digər subyektlərin təqdim etdikləri maliyyə informasiyasının düzgünlüyünə müstəqil nəzarət formasıdır.

Audit təsərrüfat hesablı nəzarətdir və auditor təşkilatı ilə, yaxud sərbəst auditorla sifarişçi (müəssisə, təşkilat və digər subyektlər) arasında bağlanmış müqavilənin əsasında aparılır. Auditin əsasını, təsərrüfat subyektinin və onun mülkiyyətçilərinin, həmçinin dövlətin qarşılıqlı marağı təşkil edir. Vaxtında həyata keçirilən yoxlamalar hesabatlarda mövcud olan nöqsanları və normativ- hüquqi aktların tələblərindən kənarlaşmaları vaxtında üzə çıxarır, daxili nəzarəti təhlil etməklə bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmağa imkan verir. Müstəqil audit həmçinin məsləhət xidmətləri göstərməklə sahibkarlıq fəaliyyətini daha səmərəli qurmağa kömək edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, audit yalnız sırf maliyyə nəzarətini həyata keçirmir, həm də müəssisələrdə və digər təsərrüfat subyektlərində maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, onların biznes fəaliyyətinin qurulmasına, bazarların tədqiqinə xidmət edir.

Bazar münasibətləri şəraitində audit xidmətinə tələbatın mövcudluğu bir sıra obyektiv səbəblərlə bağlıdır:

- tərəflər (menecerlər və mülkiyyətçilər, investorlar və kreditorlar və s.) arasında münaqişələr, müxtəlif maraqlar olduqda onlara obyektiv olmayan, qeyri- düzgün informasiya verilməsi;

- subyektlər tərəfindən qəbul olunacaq qərarların nəticələrinin informasiyanın keyfiyyətindən asılılı olması;

- informasiyaların emalı (toplanılması, təhlili və qiymətləndirilməsi) üçün xüsusi, peşəkar biliklərə ehtiyacın olması;

Bu ilkin şərtlər uyğun təhsilə və hazırlığa, peşəkar bilik və vərdişlərə, uyğun səlahiyyətə malik olan, müstəqil auditorların fəaliyyətinə ictimai tələbatı yaradır.

Hesabatlarda göstərilən zəngin informasiyaların düzgün təhlil olunması və qiymətləndirilməsi istənilən şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilməz və istifadəçilərə tələb olunan səviyyədə çatdırıla bilməz. Bu işi yalnız bu sahədə peşəkar, təcrübəli və səlahiyyətli olanlar görmək iqtidarındadır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, məhz auditorlar bu sahədə əvəzsiz rol oynayır. Audit müəssisə aid informasiyanı tərtib

edənlərlə bu informasiyaya ehtiyacı olanların maraqlarının uzlaşmasına xidmət edərək müəssisənin fəaliyyəti barədə obyektiv olmayan informasiyanın yayılmasının qarşısını alır.

Auditin obyektiv rəyində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində maraqlı olan aşağıda göstərilən şəxslər və qurumlar maraqlıdırlar:

- müəssisənin səhmdarları, investor və kreditorlar, təsərrüfat münasibətlərinin qurulmasında maraqlı olan digərləri;
- dövlətin tənzimləyici və nəzarət orqanları;
- kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat ;
- elmi-tədqiqatla məşğul olanlar.

Auditin vəzifəsi yalnız yaranan iqtisadi münasibətləri qeyri-sağlam sahibkarlardan qorumaq deyil, həm də iqtisadi – hüquqi nəzarətin daha yüksək pilləsi kimi iqtisadiyyat sahəsində hüquq pozuntularının qarşısını almaq, ictimai hüquq şüurunu inkişaf etdirməkdir. Audit sistemi müəssisədaxili maraqları qorumala yanaşı ictimai maraqların təmin olunmasına da xidmət edir.

Hesabatda yol verilən nöqsanları aşkara çıxarmaqla yanaşı, auditorun əsas vəzifələrindən biri də müəssisənin iqtisadi potensialını qiymətləndirmək və müəssisənin inkişaf proqnozu haqqında sübutlar toplamaq, onları təhlil etmək və lazımi məsləhətlər vermək, bu yolla təsərrüfat subyektlərinə kömək etməkdir.

Auditor təsərrüfat subyektinin (müəssisə, şirkət vəs.) kommersiya sirrini mühafizə etməklə yanaşı dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin qanuni maraqlarını da qorumaq şərti ilə təsərrüfat fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Auditin mahiyyətini və əhəmiyyətini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, o, mürəkkəb və sosial-iqtisadi cəhətdən neytral alətdir. Auditin inkişafı mülkiyyətin idarə olunması münasibətləri müstəvisində mühim dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlıdır. Hazırkı dövrdə müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsasında əmlak maraqları dayanır. Bu isə auditə olan tələbatı artırır.

Müasir dövrdə mülkiyyətçilərin əmlak maraqlarının mühafizəsinin təmin edən ən effektiv nəzarət vasitəsi kimi auditə qeyd etmək olar. Buna görə də auditin

müəssisənin iqtisadi vəziyyətinə təsiri sistemli şəkildə araşdırılmalıdır. İqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətinin təhlil olunması onun iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün vacib amildir. Bu prosesin təşkili auditor yoxlamasının tərkib hissəsidir.

Hazırkı dövrdə auditin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri də maliyyə fırıl-daççılığına qarşı mübarizə aparılmasıdır. Bu mübarizənin təşkilində kənar auditlə daxili auditin əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Auditorlar fırıl-daççılıq əleyhinə təsirli proqramlar hazırlamaqda rəhbərliyə kömək göstərməlidirlər. Şəffaflığın artırılmasında auditin rolunun yüksəldilməsi, auditor xidmətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq audit standartlarının tam tətbiqinə keçilməsi tələb olunur.

Audit xidməti yalnız müstəqil auditorların fəaliyyəti kimi başa düşülməməlidir. Müasir dövrdə dövlət auditini də geniş inkişaf etmişdir. Buna görə də audit sisteminin təşkilində əsas vəzifələrdən biri müxtəlif səviyyəli auditlər (dövlət auditini, müstəqil audit, daxili audit) arasında əlaqələrin düzgün tənzimlənməsidir. Zərurət yarandıqda yoxlamalar onların birgə iştirakı ilə keçirilə bilər və ya ayrı-ayrı yoxlama məsələlərini qarşılıqlı razılıq əsasında bir-birinə verə bilərlər.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrdə audit yalnız bir nəzarət forması kimi deyil, həm də ictimaiyyət qarşısında şirkətin öz fəaliyyətini əks etdirməsi vasitəsi kimi baxılır.

Latın sözü olan “audio” sözündən götürülmüş “Audit” termini tərcümələrdə “o dinləyir” mənasını ifadə edir. Auditin ilk dəfə Böyük Britaniyada yarandığı hesab olunur. İlk müstəqil auditorlar on doqquzuncu əsrdə Avropada səhmdar cəmiyyətlərinin yaranması ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışlar.

Audit fəaliyyətinin meydana gəlməsinin, ümumilikdə bu sistemin formalaşmasının əsas səbəblərindən biri müəssisələri idarə edənlərlə- menecerlərlə, kapital qoyuluşu edənlər- səhmdarlar, həmçinin kreditorlar arasında maraqların tənzimlənməsi olmuşdur. Səhmdarlar, müəssisələrə kapital qoyuluşu edənlərlə rəhbərlik arasında tez-tez fikir ayrılıqları yaranırdı, bəzən rəhbərlik səhmdarlara təqdim etdikləri

informasiyaları düzgün tərtib etmir, səhv məlumatlar daxil edirdilər. Bu, çox halda müəssisələrin müflisləşməsinə gətirib çıxarırdı. Səhmdarlar müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyanın, eləcə də maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin aydın, etibarlı və inandırıcı olmasını istəyirdilər. Bu məqsədlə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması və təqdim edilmiş maliyyə hesabatlarının təsdiq edilməsi üçün səhmdarların etibar etdikləri auditorlar dəvət olunurdu.

Sənayenin güclü inkişafının nəticəsi olaraq 1844-cü ildə Böyük Britaniyada müəssisələr haqqında bir sıra qanunlar qəbul olundu. Həmin qanunlarda səhmdarların ildə bir dəfədən az olmayaraq mühasibatlıq işinin təşkilinin və mühasibat hesabatlarının yoxlanılması üçün mütəxəssis dəvət etməsi tələb olunurdu. Yoxlamanın nəticələri axırda hesabat şəklində auditorlar tərəfindən səhmdarlara təqdim olunmalı idi. Bu zaman auditorların qarşısında qoyulan əsas şərt onların müstəqil və dürüst fəaliyyət göstərmələri idi.

Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin və maliyyə əməliyyatlarının durmadan artması auditorlardan öz peşəkar hazırlıq və biliklərini daim artırmağı tələb edirdi. Uzun illər ərzində müasir auditin mühasibat uçotu və hesabatlarını qiymətləndirərək rəy verməsi məqsədindən fərqlənən nisbətən dar baxışlı inkişaf dövrü ayrı-ayrı audit institutlarının keçən əsrin 40-ci illərindəki yanaşmalarında nəzərə çarpır. Bu yanaşmalarda ən çox mümkün səhvlərin, habelə normativ bazadan uzaqlaşmanın müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri maraq kəsb edir.

Bu istiqamətdə əsas mənbə kimi Amerika Andlı Mühasiblər İnstitutunun həmin dövr üzrə sənədləri baxıla bilər. Göstərilən sənədlərdə müstəqil maliyyə hesabatlarının yoxlanmasıyla bağlı auditorun əsas vəzifəsi kimi, təqdim olunmuş hesabatlara münasibətin bildirilməsi fikri öz əks olunmuşdur. Mümkün və mövcud səhvlərin tapılması prinsipi tam ciddiliyi ilə auditin aparılması məqsədi hesab edilirdi.

Auditin aparılması 5 prinsipə əsaslanır:

1. Etik davranış. Bu prinsip auditor davranışının xüsusi etik normalarını müəyyən edir. Bu prinsip yalnız auditorlara deyil, həmçinin peşəkar mühasiblərə də şamil olunur.

2. Müstəqillik. Auditor maliyyə hesabatlarını və digər informasiyaları müstəqil şəkildə yoxlamalı və maliyyə informasiyalarını təqdim edən vəzifəli şəxslərə, həm də bu informasiyadan istifadə edənlərə qarşı bitərəf olmalı, qərəzsiz mövqedə çıxış etməlidir. Hər bir auditor, öz fəaliyyəti prosesində öz mülahizə və mühakimələrini müstəqil şəkildə formalaşdırmalı, sonda onun verəcəyi rəyə heç bir kənar təsir göstərilməməlidir.

Auditor fəaliyyət göstərərkən özünün heç bir şəxsi marağı olmamalıdır.

3. Sübutluluq, dəlillilik. Auditorun qəbul etdiyi qərarlara zəruri informasiyalar biləvasitə və ya dolaylı yolla təsir göstərdiyi üçün onun vəzifəsi məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün kifayət qədər informasiya və sübutların toplanması, onların təhlil edilməsi və qiymətləndirməsidir.

4. Peşəkarlıq. Auditor fəaliyyəti yüksək peşə hazırlığına, uyğun təhsilə, peşəkar vərdişlərə, auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün səlahiyyətə malik olanlar tərəfindən həyata keçirilməlidir.

5. Dəqiq, aydın təqdim etmə. Müasir dövrdə maliyyə hesabatları tərtib edilərkən beynəlxalq auditor standartlarına əsaslanmalıdır.

Ümumiyyətlə, audit haqqında müxtəlif nəzəri baxışları, konsepsiyaları şərti olaraq üç kateqoriyaya ayıra bilərik:

1. Auditin iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə rolunu, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən konsepsiyalar.

2. Audit sisteminin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən konsepsiyalar.

3. Audit standartlarının - normativlərinin formalaşması əsaslarını müəyyən edən konsepsiyalar.

Auditin iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə rolu, məqsəd və vəzifələri haqqında konsepsiyaların əsasında müxtəlif nəzəriyyələr, yanaşmalar durur. Bu nəzəriyyələrə uyğunluq nəzəriyyəsini, agentlər nəzəriyyəsini (Konsaltinq nəzəriyyəsi), auditin mühasibat uçotunun aparılmasına nəzarətin aləti kimi rolu haqqında nəzəriyyəni, moderator nəzəriyyəsini və borcödəmə qabiliyyətli olması nəzəriyyəsini göstərmək olar.

Uyğunluq nəzəriyyəsi on doqquzuncu əsrin axırlarında İngiltərədə yaranmışdır. Bu sahədə ilk elmi əsərlər F. Piksley (1881-ci il) və L.Diksi (1892) tərəfindən yazılmışdır. Bu nəzəriyyəni inkişaf etdirən T. Rud öz məqaləsində qeyd edirdi ki, audit elə bir yoxlama prosesidir ki, bu yoxlama prosesinin məqsədi iqtisadi fəaliyyətin uçot məlumatlarının uyğunluğunu təsdiq etməkdir.

Bir çox illər ərzində T.Rudun fikirlərinə əsas etibar ilə birbaşa məntiqi yanaşma tətbiq edilmişdi. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinin düzgün, uyğun olduğunu təsdiqləmək üçün mühasibat hesabatlarının bilavasitə müqayisəsi üsulundan istifadə edilmişdir. Belə bir müqayisə özündə aşağıdakıları əks edir:

- mühasibat hesabatının məlumatlarının uçot registrindəki məlumatlarla müqayisə edilməsi;
- mühasibat hesabatlarının məlumatlarının ilkin sənədlərlə tutuşdurulması;
- hesabat məlumatlarının müəssisənin faktiki uçot məlumatları ilə müqayisə edilməsi, inventarlaşdırmanın aparılması.

Göstərilən nəzəriyyə çərçivəsində auditə 2 əks məntiqi yanaşılma üsulu mövcud idi: birincisi sənədlərdən hesabatlara və ikincisi, hesabatlardan sənədlərə.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları L.Diksin yanaşma üsulunu davam etdirərək öz vəzifələrini hesabatda qeydə alınmış bütün səhvlərin aşkar edilməsində görürdülər. Nəticədə bu nəzəriyyə polis nəzəriyyəsi və yaxud “gözətçi it” kimi metafora ilə adlanmışdır. Bu zaman belə hesab edilirdi ki, auditor mülkiyyətçinin mənafeyini qoruyan “gözətçi it”dir.

Audit yoxlaması mülkiyyətçinin maraqları çərçivəsində aparılsa da, auditorun vəzifəsi müəssisədə faktiki mövcud olan hər bir şeyin yoxlanılması və dəqiq təyin edilməsini tələb edir. Başqa sözlə, bu nəzəriyyəyə görə auditor faktiki olaraq nələr mövcuddur sualına cavab verir. Bu nəzəriyyənin çatışmayan cəhəti odur ki, auditorun fikri ilə, təqdim etdiyi məlumatla potensial investor tanış olan zaman, o məlumat artıq köhnəlmiş olur.

Agentlər nəzəriyyəsi (Konsaltinq nəzəriyyəsi) birbaşa müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bağlıdır. M.Şerer və D. Kent səksəninci illərdə nəşr etdirdikləri mə-

qalədə auditin vəzifəsinin təkcə hesabatların təsdiq olunması, daxili nəzarətin təsirinin aşkara çıxarılması deyil, həmçinin müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyinin təhlil edilməsi olduğunu göstərirdilər. Bu nəzəriyyədə müəssisənin səhmdarları və təsisçiləri “rəhbər”, müəssisəni (şirkəti) idarə edənlər, menecerlər isə “agent” adlanır.

Agentlər nəzəriyyəsi “rəhbərlər” və “agentlər” arasında meydana çıxan problem və konfliktlərin aradan qaldırılmasının həlli yollarını göstərir. Belə ki, müəssisənin idarəediciləri və ya menecerləri şirkətin fəaliyyətini sahibkarların maraqları çərçivəsində yönəltməlidirlər. Digər sözlə, menecerlərin başlıca vəzifəsi səhmdarların kapital ehtiyatını artırmaqdır. Bu vəzifənin nə qədər səmərəli təşkilindən menecerin öz taleyi də asılıdır. Lakin, bəzən səhmdarlarla menecerlərin mənafeləri toqquşur, onlar müxtəlif mövqedən çıxış edirlər. Belə hallar “agentlər”in təqdim etdikləri maliyyə hesabatlarına və digər göstəricilərə “rəhbərlər”in inamının azalmasına səbəb olur. Bu problem yalnız üçüncü, bitərəf mövqedən çıxış edən tərəfmüstəqil auditorlar və auditor fəaliyyəti sayəsində aradan qaldırıla bilər.

Mühasibat uçotunun aparılmasına nəzarətin aləti kimi auditorların rolu haqqında nəzəriyyəyə görə müstəqil auditor mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına nəzarət funksiyasını həyata keçirir, maliyyə hesabatlarını təsdiq edir və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti barədə təsisçilərə, səhmdarlara və digər istifadəçilərə doğru informasiya çatdırır. Bu nəzəriyyədə deyilir ki, mülkiyyətçilər də, idarəedicilər də auditorun müştərisi qismində çıxış etmirlər, auditorun müştərisi bütövlükdə cəmiyyətdir. Bu səbəbdən səhmləri alan şəxslərin və ya potensial alıcıların onun haqqında nə düşündükləri vacib hesab edilmir.

Moderator nəzəriyyəsinə görə, auditor təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirak edən tərəflər arasında vasitəçi kimi çıxış edir, tərəflər isə öz növbəsində konkret və bir çox halda bir-birinə əks tələblər irəli sürürlər. Bu nəzəriyyəyə görə, auditor bu müxtəlif tərəflər arasındakı ziddiyyəti dərk etməli və auditor sübutlarının toplanmasını elə aparmalıdır ki, sonunda müxtəlif tələbləri irəli sürən hər bir istifadəçi razı qalsınlar.

Borc ödəmə qabiliyyətli olması haqqında nəzəriyyədə auditorun rolu, hər hansı müəssisənin borc (kredit) ödəmə qabiliyyətli olmasını mühasibat hesabatının göstəricilərinə əsasən müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında çoxlu problemlər yaranır və çox vaxt bu problemlər fəaliyyətdə böhranlı halların yaranmasına səbəb olur. Lakin bazaar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti risksiz mümkün deyil. Bütün bu mühüm amillərin təhlili və aradan qaldırılması zamanı auditorlar sahibkarlara ətraflı köməklik göstərir və uyğun təkliflər hazırlayır, düzgün və məqsədəuyğun idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına köməklik göstərirlər.

Audit sisteminin mövcudluğu həm də ictimai tarazlığın qorunması amili kimi baxıla bilər. Bazar şəraitində müəssisələrin tez-tez müflis olması, səhmdarların, müəssisənin təsisçilərinin, fəaliyyətdə maraqlı olan digər şəxslərin müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən aldadılması, müəssisədə iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də ümumi iqtisadi tənəzzülə, sosial həyatda dərin böhranın yaranmasına və nəticədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi sahəsində problemlərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Ölkə üzrə bu cür problemlərin aradan qaldırılması üçün mühüm rol oynayan və effektiv maliyyə-iqtisadi nəzarət forması olan audit xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİT XİDMƏTİNİN VƏ DAXİLİ AUDİTİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında 38 sərbəst auditor, 67 auditor təşkilatı (onlardan 4-ü xarici auditor təşkilatlarının filialı və nümayəndəliyi, 18-i isə xarici investisiyalı auditor təşkilatlarıdır) auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olmuşlar.

İl ərzində auditor xidməti göstərən bütün subyektlər tərəfindən təsərrüfat subyektləri ilə 56862,2 min manat məbləğində 3540 müqavilə bağlanmışdır. Bağlanmış müqavilələrin quruluşuna baxdıqda ölkəmizdə auditor nəzarətinin necə problemlər yaşadığını görmək mümkündür. Belə ki, cəmi 4 ədəd olan xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri üzrə müqavilələrin sayına görə 14,0 faizi və məbləğinə görə isə 64,4 faizi, xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə sayına görə 14,9 faizi və məbləğinə görə 25,5 faizi düşmüşdür. Yerli auditor təşkilatları üzrə müqavilələrin sayına görə 43,2 faiz və məbləğinə görə isə 6,9 faiz, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 27,9 faiz və məbləğinə görə isə 3,2 faiz təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, respublikamızın auditor bazarında az saylı xarici auditor təşkilatlarının filialları və nümayəndəlikləri və xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları hegemonluq edirlər. Yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların payına bağlanmış müqavilələrin 71,1 faizi düşsə də görüləcək işlərə görə ödənməli məbləğin cəmi 10,1 faizi onların payına düşəcəkdir. Nəticədə külli miqdarda vəsait respublikadan kənara çıxarılır. Bunun qarşısını yalnız bir yolla almaq olar- yerli audit təşkilatlarının peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək, audit xidmətinin səviyyəsini artırmaq yolu ilə.

Halbuki, Cədvəl 1-ə nəzər salmaq kifayətdir ki, bunun baş vermədiyinə əmin olaq. Xarici auditor təşkilatlarının filiallarının və nümayəndəliklərinin bağladıkları audit müqavilələrinin sayı 2015-ci ildəki 651-dən 495-ə qədər və ya 24.0 faiz azalsa da məbləğ göstəricisi üzrə 4,1(36,6-32,5) mln man.və ya 32,5 faiz artmışdır. Eyni zamanda yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorların bağladıkları müqavilələrin sayında xeyli artım baş versə də (2015-ci ildəki 1946 müqavilədən 2016-cı ildə 2519 müqaviləyə və ya 29,4 faiz), bu müqavilələrə görə ödəniləcək məbləğin artımı cüzi olmuşdur – 4,79 mln. manatdan 5,73 mln. manata qədər və ya 19,6 faiz.

Cədvəl 1.

Audit xidmətinin göstərilməsi üçün bağlanmış müqavilələr

	2015		2016	
	Sayı	Məbləği (mln manatla)	sayı	Məbləği (mln manatla)
Bağlanmış müqavilələr cəmi, o cümlədən:	3094	49.1	3540	56.9
Xarici auditor təşkilatlarının filialları və nümayəndəlikləri	651	32.5	495	36.6
Xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları	497	11.7	526	14.5
Yerli auditor təşkilatları	1063	3.25	1531	3.9
Sərbəst auditorlar	883	1.7	988	1.83

Cədvəl AR AP-in materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Auditor xidmətinin keyfiyyət göstəricisi kimi bağlanmış hər müqaviləyə düşən məbləğin həcmnin müqayisəsi də fikrimizi bir daha təsdiq edə bilər. Bağlanmış

bütün müqavilələr üzrə hər bir müqaviləyə düşən orta məbləğ 2015-ci ildə 15,9 min manat, 2016 -cı ildə 16,1 min manat təşkil etmiş,artım çox cüzi olmuşdur.

Lakin xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəliklərinin bağladıkları audit müqavilələrinin hər biri üzrə düşən orta məbləğ 2015-ci ildə 49.9 min manat olmuş, 2016-cı ildə 73,9 min manatadək yüksəlmişdir. Halbuki eyni dövr ərzində yerli auditor təşkilatları və sərbəst auditorların bağladıkları hər bir müqaviləyə görə ödənilməsi nəzərdə tutulan orta məbləğ uyğun olaraq 3.1 min manatdan 2.5 min manata və 1,9 min manatdan 1,85 min manata qədər azalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni vəziyyət müqavilələrin faktiki icrası zamanı da nəzərə çarpır. Bunu Cədvəl 2-dən görmək mümkündür.

Cədvəl 2.

Audit xidmətinin göstərilməsi üçün yerinə yetirilmiş müqavilələr

	2015		2016	
	sayı	məbləği (mln manatla)	sayı	məbləği (mln manatla)
İcra edilmiş müqavilələr cəmi, o cümlədən:	2649	40.6	2663	47.7
Xarici auditor təşkilatlarının filialları və nümayəndəlikləri	583	30.6	447	34.8
Xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları	321	5.7	328	8.4
Yerli auditor təşkilatları	1001	3.0	1048	3.1
Sərbəst auditorlar	744	1.3	840	1.38

Cədvəl AR AP-nin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, hər iki il ərzində bağlanmış müqavilələrin xeyli hissəsi yerinə yetirilməmişdir. Bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər – həm auditorlar tərəfindən, həm də yoxlanılanlar tərəfindən müqavilə şərtlərinə əməl edilməməsinə rast gəlmək olar. Hər iki hal mənfi qiymətləndirilməli və müqavilə şərtlərinə dəqiq əməl edilməsinə nail olunmalıdır. Müqavilələrin yerinə yetirilməməsinə görə ciddi maliyyə sanksiyaları nəzərdə tutulmalıdır. Bu, audit şirkətlərini məcbur edər ki, öz imkanları daxilində müqavilələr bağlasınlar, iqtisadi subyektlərin isə bağlanmış müqavilədən əsassız olaraq imtina etməsinin qarşısını ala bilər. 2016-cı ildə bağlanmış 3540 müqavilənin 47,7 mln. manat məbləğində 2663-ü yerinə yetirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci il ilə müqayisədə də 2016-cı ildə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı 2649-dan 2663-ə qədər və ya 0,5 faiz artsa da bağlanmış müqavilələrin yalnız 75,2 faizi ($2663: 3540 \times 100$) icra olunmuşdur. Bu mənfi tendensiyanın aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müqavilələrin icra olunmuş məbləği isə 40,6 mln. manatdan 47,7 mln. manata qədər, yəni 7,1 mln. manat və ya 17,5%, orta məbləği isə 15,3 min manatdan 17,9 min manata qədər və ya 2,6 min manat və ya 16,9% artmışdır. Ancaq icra olunmuş məbləğ müqavilələrdə nəzərdə tutulanın 83,8 ($47,7: 56,9 \times 100$) faizini təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 2015-ci və 2016-cı illər üzrə göstəricilərin müqayisəsi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı üzrə:

- xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəliklərinin xüsusi çəkisi 22,0 %-dən 16,8%-ə qədər azalmışdır;
- xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatlarının xüsusi çəkisi 12,1%-dən 12,3%-ə qədər artmışdır;
- yerli auditor təşkilatlarının xüsusi çəkisi 37,8%-dən 39,4 %-ə qədər artmışdır;
- sərbəst auditorların xüsusi çəkisi 28,1%-dən 31,5%-ə qədər artmışdır.

2.Yerinə yetirilmiş müqavilələrin məbləği üzrə:

- xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəliklərinin xüsusi çəkisi 75,3%-dən 72,9%-ə qədər azalmışdır;
- xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatlarının xüsusi çəkisi 14,0%-dən 17,6%-ə qədər artmışdır;
- yerli auditor təşkilatlarının xüsusi çəkisi 7,4%-dən 6,6%-ə qədər azalmışdır;
- sərbəst auditorların xüsusi çəkisi 3,2%-dən 2,9%-ə qədər azalmışdır.

Göründüyü kimi, auditor xidməti ilə məşğul olan bu dörd qrupun illər üzrə müqayisəli təhlili yerli auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların fəaliyyət göstəricilərinin getdikcə pisləşməsinə göstərir. Bu, özünü ən çox bir müqaviləyə düşən məbləğdə aşkarlayır. Belə ki, bir müqaviləyə düşən məbləğ xarici şirkətlərdə 16,1 min manat, yerli auditor təşkilatlarında isə cəmi 2,5 min manat təşkil etmişdir.

Auditor xidmətinin səviyyəsinin zəif olması, sahibkarların iqtisadi mənafeələrinin qorunmasında auditin rolunun düzgün çatdırılmaması audit bazarının belə zəif inkişafının əsas səbəblərindən biridir. Respublikamızda öz fəaliyyətini könüllü olaraq auditor yoxlamasından keçirə biləcək təsərrüfat subyektləri ilə birgə çox saylı məcburi audit subyektləri də mövcuddur. İldə bir dəfə icbari qaydada audit yoxlamasından keçməli olan bu subyektlərə səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, bələdiyyələr, banklar, sığorta təşkilatları və siyasi partiyalar aiddirlər. Respublikamızda belə təşkilatların sayı cəmi 67522 ədəd təşkil edir və bu təşkilatların 2015-2016-cı illər ərzində audiddən keçməsi vəziyyətini Cədvəl 3-dən görmək olar.

Cədvəldən göründüyü kimi, son iki il ərzində respublikamızda məcburi audiddən keçməli olan subyektlərin yalnız 2-3 faizi bu tələbə əməl edirlər. Əgər 2015-ci ildə məcburi audiddən keçməli olan subyektlərin 2,7 faizi audit yoxlamasından keçibsə, 2016-cı ildə bu göstərici bir qədər də aşağı düşmüşdür- 2,3 faiz.

Audit xidmətləri sahəsində yaranmış belə vəziyyətin səbəblərindən biri kimi vergi orqanlarının müstəqil auditə münasibətini qeyd etmək olar. İnzibati bir orqan tək-

kürü ilə auditə bəslənən münasibət iqtisadi subyektlərdə elə fikir oyadır ki, auditdən keçməmək də olar. Lakin hardakı bu iş ciddi yanaşılır, tələb olunur, həmin sahədə bütün subyektlər audit yoxlamasından keçirlər. Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi tələb etdiyi üçün respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün banklar və sığorta təşkilatları hər il 100 faiz audit yoxlamasından keçirlər. Halbuki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin əsas subyektlərindən biri olan səhmdar cəmiyyətlərin cəmi 16-18 faizi audit yoxlamasından keçir. Çox saylı kütləvi informasiya vasitələrində bir çox səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinə sahib olan vətəndaşların etdiyi müxtəlif şikayətlərin kökündə də məhz həmin cəmiyyətlərin audit yoxlamasından keçməməsi, aşkarlıq prosesinin təmin olunmaması və səhmdarlara dividend verilməməsi üçün mənfəətin real həcmünün müxtəlif yollarla gizlədilməsi haqqında olur.

Cədvəl 3.

Məcburi audit subyektlərinin təşkilati-hüquqi formaları üzrə göstərilmiş auditor xidmətləri

Məcburi audit subyektinin təşkilati-hüquqi forması	Respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin sayı	2016-cı il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	Auditdən keçmə %-i	2015-ci il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	Auditdən keçmə %-i	2015-2016 illər artım (+), azalma (-) (%-lə)
Səhmdar cəmiyyətləri	1546	250	16,2%	284	18,4%	-2,2%
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	64246	532	0,8%	805	1,2%	-0,4%
Bələdiyyələr	1608	661	41,1%	599	37,2%	3,9
Banklar	48	48	100,0%	43	100,0%	0,0

Sığorta təşkilatları	19	19	100,0%	27	100,0%	0,0
Siyasi partiyalar	55	12	21,8%	12	21,8%	0,0
CƏMİ	67522	1522	2,3%	1770	2,7%	-0,4

Mənbə: AR AP-nin 2016-cı il üçün hesabatı.

Bu sahədə ən kritik vəziyyət isə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər üzrə yaranıb. Respublika üzrə 2016-cı ildə mövcud olan 64246 məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin cəmi 0,8 faizi audit yoxlamasından keçmişdir və bu göstərici əvvəlki ilə nisbətən daha da pisləşmişdir. Halbuki səhmdar təşkilatlarında olduğu kimi, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin audit yoxlamasından keçməsi onların tərəf müqabilləri və istifadəçiləri üçün çox vacibdir, çünki bu cəmiyyətlərin təsisçiləri yalnız qoyulan nizamnamə kapitalı səviyyəsində məsuliyyət daşıyırlar. Nizamnamə kapitalı isə, adətən, minimum həcmdə müəyyən edilir.

Məcburi audit yoxlamasından keçməli olan bələdiyyələr və siyasi partiyalarda da bu sahədə vəziyyət ürkə açan deyildir. Beləki, 2016-cı ildə bələdiyyələrin cəmi 41,1 faizi, siyasi partiyaların isə 21,8 faizi auditor yoxlamasından keçibdir. Onu da qeyd edək ki, yalnız bələdiyyələr üzrə auditin keçirilməsi sahəsində müsbət dinamika mövcuddur.

2.2.Maliyyə nəzarəti sahəsində beynəlxalq təcrübə və daxili nəzarətin təşkili

Ali Maliyyə nəzarəti orqanlarının beynəlxalq standartları (ISSAI) Ali nəzarət orqanlarının beynəlxalq təşkilatı (İNTOSAI) tərəfindən işlənib hazırlanır. Bu standartların məqsədi ölkələrin ali nəzarət orqanlarının nəzarət fəaliyyətində onların öz professional yanaşmalarının metodoloji cəhətdən müdafiə edilməsidir.

Standartlar ictimai sektorda nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə İNTOSAI tərəfindən təsdiq olunmuş bütün sənədləri özündə birləşdirir. Onlar 4 səviyyədə strukturlaşdırılıb:

- birinci səviyyə - İNTOSAI-nin sistemyaradıcı prinsipləri;
- ikinci səviyyə - (İSSAI 10-99) – ali nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin əsasları- ali maliyyə nəzarəti orqanlarının səmərəli işi üçün əsas şərtləri açıqlayır;
- üçüncü səviyyə - (İSSAI 100-999) – auditin əsas prinsipləri – ictimai sektorun təşkilatlarında nəzarət tədbirlərinin aparılmasının əsaslarını əks etdirir;
- dördüncü səviyyə - (İSSAI 1000-9999) – audit üzrə rəhbərlik - bu səviyyənin sənədləri üçüncü səviyyənin standartlarını daha konkret və ətraflı açıqlayır ki, bu da nəzarət subyektlərinin praktiki fəaliyyətində əvəzedilməz rol oynayır.

Rusiyada nəzarət sahəsində qanunvericilik sisteminin qurulmasının başqa prinsipi qəbul edilmişdir. İlk növbədə Bütçə Kodeksini qeyd etmək olar. Bütçə Kodeksinin 9-cu bölməsi dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarətinə həsr olunmuşdur. RF-nın Konstitusiyasına uyğun “Rusya Federasiyasının Hesablama Palatası haqqında” Federasiya qanunu qəbul edilmişdir. ““Rusya Federasiyası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının nəzarət –hesablayıcı orqanlarının fəaliyyəti və təşkilinin ümumi prinsipləri haqqında” Federal qanun da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin qanunvericilikdə bu yaygınlıq müəyyən çətinliklər də yaradır.

Xarici maliyyə nəzarətinin aparılması aspektləri bu sənədlərdə əks olunur. Ancaq bir çox rus iqtisadçıları belə hesab edirlər ki, İNTOSAI-nin standartları daha rəşional hazırlanmışdır –onların səviyyələrə bölünməsi, vahid sıralama, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə bütün tərəflərin onlardan asan istifadə etməsinə imkan verir.

İNTOSAI standartlarının hər bir səviyyəsinin sənədlərini nəzərdən keçirək:

Səviyyə 1 – Onu imzalamış hər bir ölkədə tətbiq edilməli olan, nəzarət fəaliyyətinin əsas aspektlərini müəyyən edən nəzarətin idarəedici prinsiplərinin Lima deklarasiyası. Lima deklarasiyasında qeydə alınan bütün mövqələr qabaqcıl bazar ölkələrində tam tətbiq olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu deklarasiyanın prinsipləri ölkəmizdə də geniş tətbiq olunur. Bu, ilk növbədə nəzarət orqanlarının müstəqilliyi prinsiplərinin təmin olunmasına aiddir. Məsələn, “Hesablama Palatası haqqında” AR qanununda göstərilir: “Hesablama Palatası təşkilati və funksional müstəqilliyə malikdir... Hesablama Palatası hüquqi şəxsdir.” İNTOSAI standartlarının 2-ci səviyyəsi Lima deklarasiyasının müddəalarını konkretləşdirir. Bu sənədlər sərbəstlik və fəaliyyətin aşkarlığı (şəffaflığı) prinsipləri, habelə nəzarətlə məşğul olanların etik normalarını daha tam açıqlayır. Bu prinsiplərin postsovet respublikalarında tətbiqini təmin edən sənədlər tam işlənilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi həmin sənədlərin İNTOSAI tərəfindən nisbətən gec “2010-2013-cü illərdə qəbul edilməsidir.

İNTOSAI standartlarının 3-cü səviyyəsi yoxlamaların praktiki standartlarının işlənilib hazırlanması üçün şərait yaradır. Bu səviyyənin sənədləri nəzarətin hər bir növünün həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərini açıqlayır. Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti ilə yanaşı səmərəliliyə nəzarət, uyğunluğa nəzarət növləri daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikasında bu səviyyəyə xarici dövlət nəzarətinin standartlarını göstərmək olar.

İNTOSAI-nin standartlarından fərqli olaraq ölkəmizdə bu səviyyədə sənədlər müxtəlif vergi növlərinin xüsusiyyətlərini açıqlamır.

Respublikamızda yalnız bir nəzarət növü haqqında qanun qəbul edilmişdir: “Daxili nəzarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Bu, bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili nəzarətin rolunun artması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən qanunvericilik sahəsində çatışmazlıqların göstəricisidir. Nəzarətin digər növləri barədə də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

İNTOSAI standartlarının 4-cü səviyyəsi üç bölmədən ibarətdir: maliyyə auditi üzrə, səmərəlilik auditi üzrə və uyğunluğun auditi üzrə. Rusiya Federasiyasında standartların bu səviyyəsinə RF-nın Hesablama Palatasının müəyyən etdiyi standartlar uyğun hesab edilir. Azərbaycan Respublikasında bu səviyyəyə uyğun standartlar AR Hesablama Palatası və AR Auditorlar Palatası tərəfindən formalaşdırılır.

Bu standartlar –təşkilatların fəaliyyətinin təşkili standartları – onların işinin təşkili, hesabatların verilməsi,digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması qaydaları və prosedurlarını açıqlayır, nəzarət təftiş və ekspert- analitik işlərin aparılmasına tələbləri müəyyən edir. İctimai sektor üçün İNTOSAI-nin standartları hazırlanarkən çıxış nöqtəsi kimi onların Auditin beynəlxalq standartlarına (İSA) maksimum uyğunluğu nəzərə alınmışdır.

İki giriş standartı oxucuları bu bölmənin xüsusiyyətləri ilə tanış edir, qalan hər bir standart 2 hissədən ibarətdir: Auditin beynəlxalq standartlarına uyğun hissə və Praktiki tövsiyələr (Practice Notes) uyğun hissə. Bunun hesabına maliyyə auditi həm dövlət, həm də özəl bölmədə eyni metodologiya əsasında aparıla bilər. Bu təcrübənin Azərbaycan Respublikasında da tətbiq olunması məqsədəuyğun olardı. Audit firmaları və müstəqil auditorlar tərəfindən aparılan, habelə dövlət sektorunda aparılan maliyyə auditinin metodologiyasının audit standartlarının istifadəsi üzrə tövsiyələrlə birləşdirilməsi unifikasiya olunmuş maliyyə hesabatlarının həm özəl, həm də dövlət sektorunda tətbiqini və onların nəticələrinin müqayisə edilməsini mümkün edir.

Baxmayaraq ki, İNTOSAI bir təşkilat kimi özündə xarici maliyyə nəzarəti ilə məşğul olan iştirakçıları birləşdirir, ancaq o, daxili maliyyə nəzarətinə də xüsusi diqqət yetirir. Bununla əlaqədar İNTOSAI-nin tərkibində Daxili nəzarət standartları üzrə Komitə də yaradılmışdır. Bu Komitə daxili nəzarət standartlarının hazırlanması və təsdiqini həyata keçirir. Standartlar İNTOSAI-nin vicdanlı idarəetmə üzrə tövsiyələrinin (İNTOSAI GOV) tərkib hissəsidir. Tövsiyələr standartların 4-cü səviyyəsini təşkil edir, İNTOSAI onlar üçün 9000-9999 nömrələrini ehtiyatda saxlamış, İSSAI akronimi əvəzində isə İNTOSAI GOV akronimindən istifadə edilmişdir.

Biləvasitə daxili nəzarətə 9100 – 9199 standartları həsr edilmişdir. Bu standartlar daxili nəzarət sisteminin mahiyyəti və elementləri, yuxarı nəzarət orqanlarının daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi, nəzarət sistemində risklərin qiymətləndirilməsi, daxili nəzarətin müstəqilliyi və digər aspektləri əhatə edir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, daxili nəzarət standartları da İNTOSAI standartlarının metodoloji bazasına daxildir.

Azərbaycan Respublikasında daxili nəzarət standartları “Daxili nəzarət haqqında” Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. İNTOSAI-nin daxili nəzarət standartları sisteminin əsas götürülməsi istənilən mülkiyyət, o cümlədən, özəl mülkiyyət müəssisə və təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin səmərəli formalaşmasına imkan vermişdir.

İNTOSAI standartlarının işlənilib hazırlanmasında aşkarlıq prinsipinə xüsusi yer verilir. Bütün standartlar ixtisaslaşdırılmış “ www.issai.org” saytında, həm də bir neçə dildə yerləşdirilir. Hər bir yeni standart təsdiq olunmamışdan əvvəl müəyyən prosedurdan keçir:

- standartın predmeti müəyyən edilir;
- uyğun komissiya tərəfindən standartın layihəsi hazırlanır;
- layihə ixtisaslaşdırılmış komitə tərəfindən baxılır;

- standartın layihəsi İNTOSAİ-nin digər komitələri, ekspert cəmiyyətləri, milli dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən müzakirələr üçün saytda yerləşdirilir;

-üç ay davam edən müzakirələrin kommentariləri toplanaraq alt komissiyalarda təhlil olunur, layihənin son variantı tərtib olunur;

-standart ixtisaslaşdırılmış komitə tərəfindən təsdiq edilir və İNTOSAİ idarə heyəti tərəfindən qəbul olunur.

Son illərdə ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində ciddi dəyişikliklər baş verir. Dövlət tərəfindən, xüsusən də Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi xarici maliyyə nəzarəti tədbirlərinin əhəmiyyəti və səmərəliliyi kifayət qədər yüksəlmişdir. Ancaq, eyni zamanda, qeyri dövlət və daxili maliyyə nəzarəti də əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yeni səviyyəyə yüksəlmişdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifələrini, maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi prosesində qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasının təmin olunması, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, başqa sözlə, maliyyə resurslarının düzgün bölüşdürülməsinin və mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının, maliyyə hesabatlarının doğruluğunun, vəsaitlərin xərclənməsinin səmərəliliyinin və qənaətliliyinin, hesablaşmaların və vergi ödəmələrinin düzgünlüyünün yoxlanılması başa düşülür.

Hazırda ölkəmizdə maliyyə nəzarəti iki istiqamətdə təşkil olunur:

-dövlət maliyyə nəzarəti;

-özəl maliyyə nəzarəti və daxili nəzarət.

Dövlət maliyyə nəzarətinin və sərbəst auditin normativ bazasının təkmilləşdirilməsi daha çox beynəlxalq standartların maliyyə informasiyasının keyfiyyətliliyinin təmin olunması tələblərindən irəli gəlir və mühasibat (maliyyə) hesabatının şəffaf uçot informasiya alətinə çevrilməsinə yönəlməlidir.

Beləki, dövlət sektorunda mühasibat uçot və hesabatı sisteminin təkmilləşdirilməsi ictimai sektorda Beynəlxalq maliyyə hesabat standartları əsasında həyata keçirilir. Bu standartlar ilk növbədə maliyyə informasiyasının əlçatan olması və faydalılığını, keyfiyyətini təmin etməyə, təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin informasiya açıqlığını nəzərdə tutur. Daxili maliyyə nəzarətinin və maliyyə auditinin təkmilləşdirilməsi sahəsində işlər görülür, baxmayaraq ki, bütün işləri görmək mümkün olmamışdır.

Sərbəst auditə gəldikdə deyə bilərik ki, “Audit fəaliyyəti haqqında” Qanun hələ 1994 -cü ildə qəbul olunmuşdur. Bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında audit xidmətləri bazarı formalaşmış, lakin eyni zamanda öz həllini tələb edən kifayət qədər problemlər də yığılmışdır. Ölkə auditini, bütün dünya auditində olduğu kimi, bir böhran keçirir, xüsusən də auditə etimadsızlıq problemini qeyd edə bilərik. Audit xidmətindən əldə edilən gəlirlərin böyük hissəsi azsaylı böyük audit şirkətlərinin, xüsusilə də xarici auditor şirkətlərinin payına düşür, kiçik audit biznesi isə, xüsusən də regionlarda, zəif inkişaf edir.

Qeyri - dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin normativ- hüquqi tənzimlənməsi sahəsində “Audit fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə yanaşı “Mühasibat uçotu haqqında” və “Daxili audit haqqında” AR Qanunları da mühüm rol oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 fevral 2016-cı il tarixli, 760 nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” fərmanı da mühüm rol oynamışdır.

Hazırkı şəraitdə ümumi maliyyə nəzarəti həyata keçirilməsindən xərclərin səmərəliliyinə və nəticəliliyinə, sonradan nəzarətdən ilkin və cari nəzarətə, daxili nəzarətə sistemli keçid baş verir ki, bunu da maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, bu sadalananlar düzgün təşkil edilərsə,

maliyyə nöqsanlarını və çatışmamazlıqlarını daha erkən mərhələlərdə aşkar etməyə imkan verir.

Dünya iqtisadi böhranının güclənməsi son nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsir göstərməyə başlamış, ölkə iqtisadiyyatı müəyyən itkilərə məruz qalmışdır. Bu itkilərin baş verməsində maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin aşağı olması da rol oynamışdır. Ölkəmizdə qeyri-təkmil maliyyə nəzarətinin mövcudluğu ilə şərtlənən dövlət pul və maddi resurslarının təyinatsız və səmərəsiz istifadəsi, oğurlanması, korrupsiya, kapitalın ölkədən xaricə qanunsuz çıxarılması və leqallaşdırılması halları baş vermişdir.

Dediklərimizə misal olaraq, ölkəmizdə baş verən bank problemini qeyd etmək olar. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və bir neçə digər banklar onlara olan nəzarətin zəif olmasından istifadə edərək külli miqdarda vəsaitin mənimsənilməsinə və qeyri-qanuni yollarla ölkədən kənara çıxarılmasına şərait yaratmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu yeyintilərin və pozuntuların ləğv olunması, ən azı ixtisar olunması, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş işlərin mühüm istiqamətlərindəndir və deməli, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sistemi həm də bu problemlərin həllinə yönəldilməlidir. Bu zaman daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Ancaq bu proses bir çox çətinliklərlə bağlıdır ki, bu da maliyyə nəzarəti sahəsində vahid qanunvericilik bazasının olmamasından irəli gəlir. Maliyyə nəzarəti haqqında Məcəllənin qəbul edilməsi zərurəti getdikcə daha da aydın görünməkdədir.

İndiki mərhələdə ölkə maliyyə nəzarətində vahid terminologiyanın işlənilib hazırlanması da müəyyən çətinliklər yaradır, Məcəllənin qəbul edilməsi bu ziddiyyəti aradan qaldıra bilər.

Hazırkı mərhələdə xüsusi diqqət ayrılmalı problemlər kimi, “xarici” və “daxili” anlayışlarının maliyyə nəzarətinə aid edilməsinin, həmçinin “dövlət maliyyə nəzarəti”,

“dövlət auditı”, “audit” anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Onların dəqiq müəyyən olunmaması müasir maliyyə təsnifatında qarışıqlıq yaradır.

Ayrı-ayrı alimlər dövlət maliyyə nəzarətində şərti olaraq iki istiqaməti fərqləndirir: daxili dövlət maliyyə nəzarəti və daxili nəzarət. Bizcə, bu siyahıya qeyri dövlət daxili maliyyə auditini də əlavə etmək lazımdır.

Dövlət, həmçinin bələdiyyə idarəetməsi çərçivəsində daxili maliyyə nəzarəti rəhbərlər (rəhbərlərin müavinləri), büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılarının digər vəzifəli şəxsləri tərəfindən fasiləsiz olaraq aparılmalıdır.

Daxili nəzarətin aparılmasının məqsədi və qaydaları “Daxili audit haqqında” AR qanununda, “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanununda göstərilmişdir.

Daxili maliyyə nəzarətini aparmaq üçün rəhbərlik tərəfindən təsdiq edilmiş daxili maliyyə nəzarəti xəritəsindən istifadə edilir. Daxili maliyyə nəzarəti xəritəsi bu nəzarəti həyata keçirmək üçün hazırlanmış bir sənəd olub özündə hər bir əməliyyatların aparılmasına məsul olan vəzifəli şəxslər, əməliyyatların icrasının dövrüliyi, özünü-nəzarət və tabeliyində olan bölmələrə nəzarət həyata keçirən vəzifəli şəxslər, nəzarət fəaliyyətinin dövrüliyi və digər zəruri məlumatları əks etdirir.

Daxili maliyyə auditinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- təsərrüfat subyektində səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsi, risklərin idarə edilməsi;
- mühasibat uçotunun təşkilinin və maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib olunmasının, etibarlılığının yoxlanılması;
- təsərrüfat subyektində çəkilən xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- təsərrüfat subyektinin özünün və onun törəmə təşkilatlarının daxili strukturlarının fəaliyyətinin qanunvericiliyin tələblərinə və nəzərdə tutulana uyğunluğunun yoxlanılması.

Hazırkı dövrdə həm dövlət maliyyə nəzarəti, həm qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində daxili nəzarətin təşkili nəzarətin audit formasının daha geniş tətbiqinə və təşkilinə əsaslanır. Belə ki, bütün nazirliklər və baş idarələr özlərində mövcud olmuş təftiş-nəzarət idarələrini ləğv etmiş və daxili maliyyə auditini idarələri (şöbələri) yaratmışlar.

Qeyri-dövlət sferasında fəaliyyət göstərən iri şirkətlər, korporasiyalar, səhmdar cəmiyyətlərinin strukturunda mütləq daxili maliyyə auditini qurumları daxildir. Bu qurumlar şirkətin həm özündə, həm də struktur təşkilatlarında (məsələn, səhmdar cəmiyyətinin təsis etdiyi müəssisələrdə, bank filiallarında və s.) maliyyə auditini aparırlar. Burada əsas problem daxili nəzarət orqanının rəhbərliyinə tabe olmasıdır ki, bu da müstəqillik prinsipi ilə müəyyən ziddiyyət daşıyır. Bu səbəbdən özəl qurumların qanunla müəyyən edilmiş kateqoriyaları mütləq ildə bir dəfə kənar, müstəqil auditorlar tərəfindən yoxlamadan keçməlidirlər. Bu zaman həmin subyektlər müstəqil auditorların seçilməsində sərbəstdirlər.

Daxili maliyyə nəzarətini və daxili maliyyə auditinin normativ-hüquqi bazasını təkmilləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, nəzarət subyektləri dəqiq müəyyən olunmuş qaydalar (standartlar) əsasında fəaliyyət göstərməli və sonradan nəzarət gedişində aşkara çıxarılmış səhvlər, nöqsanlar, qeyri-səmərəli fəaliyyət üçün məsuliyyət daşımalıdırlar. Daxili maliyyə nəzarətinin və daxili maliyyə auditinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzarətin sonrakı mərhələlərində aşkara çıxarılmış (deməli, əvvəllər aşkar edilməmiş və aradan qaldırılmamış) nöqsanların miqdarı və təsirliliyini nəzərə alınmalıdır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətində-müstəqil auditdə də kifayət qədər problemlər və həll olunmamış suallar mövcuddur.

Fikrimizcə, ilk növbədə eyni bir subyektdə də həm maliyyə auditinin aparılması, həm də digər xidmətlərin göstərilməsi yolverilməz hesab edilə bilər. İndiki zamanda məcburi auditlə birgə mühasibat uçotu aparılması, muhasibat uçotunun aparılmasının bərpası və mühasibat hesabatının tərtib olunması üzrə xidmətlərin göstərilməsi

yolverilməz hesab edilir. Ancaq konsaltinq xidməti, müştərinin maraqlarının təmsil olunması və s. icazə verilir ki, bu da auditin müstəqilliyi prinsipinə ziddir.

Əgər dövlət maliyyə nəzarəti və auditində üç səviyyəni dəqiq fərqləndirmək mümkündürsə, qeyri –dövlət sektorunda bunu etmək mümkün deyil. İqtisadi subyektlər tərəfindən daxili maliyyə nəzarətinin təşkil olunması onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yollarından biridir. Bu subyektlər daxili maliyyə nəzarətini iki səviyyədə apara bilər:

- bu məqsədlə yaradılmış xüsusi orqan- daxili audit şöbəsi tərəfindən;
- rəhbər işdə çalışanların özünənəzarəti və rəhbərlik etdikləri sahələrə maliyyə nəzarəti.

Daxili maliyyə nəzarəti iqtisadi subyektin aşağıdakıları təmin etdiyinə əminlik yaradan bir prosesdir:

- öz fəaliyyətinin nəticəliliyi və səmərəliliyi, o cümlədən, maliyyə və əməliyyat göstəricilərinə nail olunması, aktivlərin qorunub saxlanması;
- mühasibat (maliyyə) və digər hesabatların düzgünlüyü və vaxtında verilməsi.

“Daxili audit haqqında” AR Qanununda daxili audit belə göstərilmişdir: “təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv,təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir.”

Daxili auditi təsərrüfat subyektlərində yaradılan daxili audit xidməti- Audit Komitəsi, departament, şöbə, bölmə həyata keçirir. Bunların hansının yaradılması təsərrüfat subyektinin böyüklüyündən asılıdır.

Müasir şəraitdə həm dövlət, həm də qeyri - dövlət xarici və daxili maliyyə nəzarətində, onların obyektı və subyektinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində əsas üstünlük nəzarət subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəliliyinə üstünlük verilir. Bu, xarici qeyri-dövlət auditori subyektlərinin-auditor təşkilatlarının və müstəqil auditorların apardıqları nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşımaları mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu zaman daxili və xarici nəzarət və onları aparən subyektlər dəqiq fərqləndirilməlidir.

Xarici auditin aparılmasının audit standartlarına uyğunluğu xüsusi diqqət tələb edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, həm daxili, həm də xarici auditorlar fəaliyyətdə olan audit standartlarına formal olaraq əməl etməklə, seçmə metodlarından istifadə edərək işçi sənədi tələb olunan səviyyədə tərtib etməklə, əvvəlcədən səhv auditor rəyi verə və məsuliyyətdən yayınmağı bacara bilər. Məhkəmə praktikasında auditor rəylərinin qəsdən səhv verilməsinin təsdiqi praktikası, demək olar ki, yox dərəcəsindədir, baxmayaraq ki, auditor rəylərinin səhv olduğu göstərilən hallar olur.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yolları təsərrüfat fəaliyyətinin, ümumiyyətlə, hüquqi tənzimlənməsinin modernləşdirilməsi, bütövlükdə maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bazarın özü-özünü tənzimləməsi haqda mövcud olan utopik təsəvvürlərdən imtina edilən müasir dövrdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi alətlərindən biri kimi maliyyə nəzarəti, təsərrüfat fəaliyyətində qayda-qanun yaradılmasının əsas mexanizminə çevrilir.

III FƏSİL. QEYRİ-DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İlkin maliyyə nəzarətinin təşkili və çirkli pulların yuyulması ilə mübarizənin gücləndirilməsi yolları

Nəzarətin digər formaları (məsələn, idarəetmənin keyfiyyətinə, qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət) ilə birlikdə maliyyə hesabatlarına nəzarət idarəetmə sisteminin elementlərindən biridir. Beləliklə, aydındır ki, səmərəli maliyyə nəzarətinin keyfiyyətli həyata keçirilməsi ilk növbədə onun təşkili məsələlərinin düzgün həllini tələb edir.

İdarəetmə nəzəriyyəsində fəaliyyətin səmərəlilik göstəricisi kimi əldə edilmiş müsbət nəticələrlə xərclənmiş resursların qarşılıqlı nisbətinin sayılması qəbul olunmuşdur. Bundan çıxış edərək, maliyyə nəzarətinin təşkilinin səmərəlilik göstəricisi kimi nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsindən əldə edilən səmərənin onların təşkilinə çəkilən məsrəflərlə müqayisə edilməsi hesab edilə bilər.

Maliyyə nəzarəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir ki, onlardan ilk növbədə gələn ilkin və ya əvvəlcədən nəzarətdir.

Nəzarət fəaliyyətinin preventiv xarakteri maliyyə hüquq pozuntularının baş verməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmişdir, lakin ilkin nəzarətin konkret formaları və onların nəticələri qanunvericiliklə reqlamentləşdirilməmişdir və bu, bir tərəfdən onların tətbiqində sərbəstlik verirsə, digər tərəfdən, fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə münasibətdə dəqiq reqlamentləşdirməni tələb edir. İstənilən halda, xüsusi qeyd etmək tələb olunur ki, planlaşma mərhələsində, başqa sözlə faktiki xərclər cəmlənə və məsuliyyət tədbirlərinin görülməsi zərurəti yaranana qədər əsaslandırılmamış, şübhəli və ya qeyri adi göstəricilərin aşkarlanması üçün

səlahiyyətlərin və vəsaitlərin olması maliyyə pozuntuları ilə səmərəli mübarizə sisteminin açar elementidir.

Qeyri- dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili həm daxili nəzarət orqanları, həm də özəl maliyyə nəzarəti orqanı – Auditorlar Palatası tərəfindən nəzarətin təşkili zamanı da ilkin maliyyə nəzarətinə xüsusi yer ayrılmalıdır. Bu, xərclərin qurulmasının risk-istiqamətlənmiş planlaşdırma sisteminin qurulmasında ilkin nəzarətin rolunun gücləndirilməsinə səbəb ola bilər. İlkin nəzarətin aparılmasının araşdırma üsulu daha geniş istifadə edilir.

İlkin nəzarətin təşkilinin növbəti aspekti nəzarət obyektinin və nəzarət tədbirinin aparılması üsulunun seçilməsidir. Bununla bağlı nəzarəti həyata keçirənlər qəbul edilən sənədlərin (maliyyə planı, müqavilələr və s.) işin səmərəliliyinə necə təsir göstərə biləcəyini, müəssisənin ümumi fəaliyyət istiqaməti ilə əlaqəsini, maliyyə monitorinqinin tələblərinə uyğunluğunu və s. araşdırırlar. Lakin bütün layihələrin başdan-başa yoxlanılmasının özü kifayət etməyə bilər. Buna görə də layihələri hazırlayanlardan planlaşdırılan xərclərin səmərəli və təminatlı qiymətləndirilməsi üçün normativ mexanizm işlənib hazırlanmalıdır.

Nəzərdən keçirilən sənəddə nöqsanların müəyyən edilməsi bəzi çətinliklərlə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq ilkin nəzarət mərhələsində müəyyən olunmuş və təshih olunmuş xərc öhdəliklərinin onların əsalandırılmış və iqtisadi cəhətdən səmərəli olması predmeti üzrə hüquqi və maliyyə təhlili həyata keçirilir.

İlkin maliyyə nəzarəti xərclərin planlaşdırılması mərhələsində həyata keçirildiyi üçün faktiki olaraq xərclərin potensial xarakteri xarakteri qeydə alınır, aşkar edilən nöqsanlar isə risk təbiətli olur.

Aşkara çıxarılan risklərin müəssisə üçün mümkün neqativ nəticələr üzrə təsnifləşdirmək olar:

- əsalandırılmamış xərclər;

-riskli xərclər;

- əsaslandırılmış xərclər.

Əsaslandırılmamış xərclərin dayandırılması təklif edilir, əsaslandırılmanın təqdim olunması tələb olunur.

Riskli xərclərin həyata keçirilməsinin daimi nəzarətə götürülməsi təklif olunur.

Müəyyən olunmuş səmərəliliyə malik əsaslandırılmış xərclərə yaşıl işıq verilir, başqa sözlə, onların həyata keçirilməsi tövsiyə olunur.

Yoxlamalar göstərir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində ən geniş yer alan ikinci qrup, yəni riskli xərclər üstünlük təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı, rəqabət şəraitində risk etməyənlərin müvəffəqiyyət qazanması, inkişaf etməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Lakin riskin özü də nisbətən əsaslandırılmalıdır.

Riskləri də xərclərin istiqamətlərindən və potensial pozuntuların müntəzəmliyindən asılı olaraq aşağıdakı qaydada təsnifləşdirmək olar:

1. Yenidənqurma və tikinti. Bu tədbirlər daha bahalı olduğundan təhlil üçün daha çox resurs xərclənməsini, o cümlədən bu sahədə ixtisas təhsilinin olmasını tələb edir:
  - a) tikintidə qiymət əmələgəlmə norması və tək-tək qiymətləndirmənin qeyri-düzgün tətbiqi, tikintiyə qiymət normalarının qeyri-düzgün tətbiqi.
  - b) obyektin dəyərinin şişirdilmiş, o cümlədən qeyri-düzgün defilyator indekslərinin tətbiqi nəticəsində, yerinə yetirilmiş işlərin həcmnin düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində hesablanması.

Bir çox hallarda eyni işlər təkrar qiymətləndirilir, bitişik əlavə tikilililər ayrıca tikilmiş bina kimi göstərilir. Bunun nəticəsində smeta xərcləri xeyli şişir.

2. Əsaslı təmir:

- a) yenidənqurma və tikintiyə xas olan analoji səbəblərlə qiymətəmələgəlmə normalarının qeyri-düzgün tətbiqi;

- b) görülməsi planlaşdırılan işlərin tələbatdan artıq planlaşdırılması və işlərin izafi xarakteri (bahalı materiallardan əsassız istifadə);
- c) mülkiyyət hüququ olmadığı halda ətraf ərazinin abadlaşdırılması.

3. Təbə müəssisələrin maliyyələşdirilməsi. Səhmdar cəmiyyətlərinin təsis etdikləri müəssisələrin sayı artdıqca təsisçinin nəzarəti ya qeyri-səmərəli ola bilər, ya da itirilə bilər:

- normativ xərclərin hesablanması qaydalarının müəyyənəşdirilməməsi və ya hesablamaların bu qaydalara uyğun aparılmaması;
- ayrılmış maliyyələşdirmənin həcmənin yuxarı təşkilatın icazəsi, razılığı olmadan dəyişdirilməsi, artırılması.

Bu göstərilən risklər yalnız xərc öhdəliklərinin artması ilə deyil, həm də onların müəyyən edilməsi və reallaşdırılması mexanizminin pozulması ilə bağlıdır. Bu halda ilkin nəzarət mütəxəssisləri tərəfindən qaydaların pozulmasının aradan qaldırılması təklif olunur, təkliflərini səhmdar cəmiyyətinin rəhbərliyinə (təsisçiyə) verir;

- əmək haqqı fondunun hesablamaların əmək sərfinə uyğun olmaması;
- gəlir gətirən sair fəaliyyət növlərinin göstəricilərinin aşağı göstərilməsi və s.

Bunlardan başqa, investorların maliyyə-təsərrüfat təhlilinin olmaması, aşağı rentabellik, öz xərcini ödəmənin uzun dövrü, investisiya layihəsinin idarə edilməsinin pozulması riskləri də mövcuddur.

Bu risklərin məzmununda görüldüyü kimi, onlar tədbirlərin reallaşdırılmasının qeyri-səmərəli, qeyri-hüquqi və işlənməmiş mexanizmi ilə səciyyəvidirlər və xeyli vəsait tələb etsələr də xərclərin iqtisadi səmərəsi az olur.

İlkin nəzarət mərhələsində aşkar olunmuş potensial nöqsanların, pozuntuların və risklərin aradan qaldırılması planlaşdırma və sifarişlərin verilməsi mərhələsində də davam etdirilir. Yoxlamanın nəticələri nəzarət orqanı (nəzarətçi) tərəfindən tədbirlərin dəyərinin minimallaşdırılması üçün təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinə

(səhmdar cəmiyyətinə) təqdim olunur. Səhmdar cəmiyyət tərəfindən ilkin nəzarət zamanı aşkar olunmuş risklərin vaxtında və tam aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsini nəzərdən keçirir.

İlkin maliyyə nəzarəti təşkilatların maliyyə planlarının və sifarişlərinin monitorinqi şəklində də həyata keçirilə bilər. Bu zaman bağlanan sazişlərin icrası dövründə alınacaq malların, iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Deyilənlərdən görüldüyü kimi ilkin maliyyə nəzarəti qabaqlayıcı xarakter daşıyır və buna uyğun olaraq təşkil olunmalıdır. Bu daha az xərc çəkməklə daha səmərəli nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Bəzi hallarda nöqsanlar ilkin maliyyə nəzarətinin aparıldığı dövrdə artıq baş vermiş olur. Əgər bu nöqsan aradan qaldırılmazsa müəssisənin gələcək fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də tələb olunduqda ilkin maliyyə nəzarəti ilə birgə sonradan maliyyə nəzarəti də təmin olunur.

İlkin maliyyə nəzarəti xarici maliyyə nəzarətçiləri, auditor şirkətləri və ya müstəqil auditorlar tərəfindən, yaxud da daxili nəzarət qurumları tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Xarici maliyyə nəzarəti daha çox sonradan nəzarət formasında həyata keçirildiyi üçün (hər bir kommərsiya strukturu, adətən, ildə bir dəfə audit yoxlamasından keçir və audit rəyini vergi orqanlarına təqdim edir) ilkin maliyyə nəzarətində daxili nəzarət aparıcı rola malikdir.

Bundan başqa daxili maliyyə nəzarəti “əks əlaqə” funksiyasını da yerinə yetirir, başqa sözlə idarəetmə orqanlarının hipotetik və real risklər haqqında informasiya ilə təmin edir. Dövri olaraq və seçmə aparılan xarici maliyyə nəzarətindən fərqli olaraq daxili maliyyə nəzarət müəyyən üstünlüklərə malikdir, çünki yoxlama obyektinin nəzarətçilərinin ən yaxşı biliklərindən istifadə edilir, fasiləsizdir, xüsusi prosedurlardan geniş istifadə edilir. Lakin aparılan müzakirələr deməyə imkan verir

ki, daxili maliyyə nəzarəti orqanları hazırkı şəraitdə öz səlahiyyətlərini tam səmərəli reallaşdırma bilmirlər. Buna nümunə kimi 2016-cı ildə müflis elən edilmiş bir neçə kommersiya bankını və onların daxili audit şöbələrinin fəaliyyətini göstərmək olar. Həmin bankların iflasa uğraması səbəblərini araşdırarkən onların əksəriyyətinin daxili nəzarətin predmeti olduğunu görmək olar. Daxili nəzarətin səmərəliliyini azaldan neqativ amillərin (məsələn əməkdaşların zəif ixtisaslı olması) aradan qaldırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin istiqamətlərindən biri kimi bələdiyyə maliyyə nəzarəti də baxıla bilər. Bələdiyyələr ictimai qurum olsa da, seçkilər yolu ilə keçirilsə də qeyri-dövlət özünüidarə orqanlarıdır. Yerli özünüidarəetmə sahəsində dövlətin bir sıra funksiyaları bələdiyyələrə verildiyi üçün onun fəaliyyətinə müəyyən səviyyədə dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Buraya dövlət büdcəsindən bələdiyyəyə ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə və qənaətlə istifadəsi üzrə maliyyə nəzarətini də aid etmək olar. Lakin bələdiyyələr öz müstəqil nəzarət orqanlarını yaradırlar.

Bələdiyyələrin maliyyə nəzarətinin təşkili müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Buna görə də dövlət maliyyə nəzarəti orqanları bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanlarına öz səlahiyyətlərini reallaşdırmaqda köməklik göstərməlidir. Nəticədə bələdiyyə qurumları onların üzərinə qoyulmuş nəzarət funksiyasını daha səmərəli yerinə yetirmək imkanına malik olur.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilində vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı əlaqə də müəyyən rol oynaya bilər. Bu əlaqələr təşkilatların maliyyə fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili sahəsində ehtiyat mənbələrini aşkar etməyə imkan verir. İctimai təşkilatların, vətəndaşların müraciətləri əsasında maliyyə sahəsində və ya müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsir edən sahələrdə yol verilən nöqsanların tipləri, növləri müəyyənləşdirilir və ilkin nəzarətdə gələcəkdə belə hallara yol verilməməsi üçün tədbirlər görülür.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri pulların yuyulması ilə mübarizə üçün maliyyə tədbirlərinin (FATF-The Financial Action Task

Force) işlənib hazırlanması cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması (yuyulması) və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması və əks-təsirin beynəlxalq standartlarının müəyyənləşdirilməsi çıxış edir. Bundan başqa, beynəlxalq cəmiyyətin qərarına uyğun olaraq FATF bu sahədə milli təşkilati-hüquqi tədbirlərin beynəlxalq standartlara uyğunluğuna da nəzarət edir. Hər bir ölkə beynəlxalq hüquqda “pulların leqallaşdırılması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə (PL/TM)” kimi qəbul edilən halla bağlı kompleks tədbirlər qəbul etməlidir.

FATF-ın tövsiyələrinin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- gəlirlərin cinayətkar yolla əldə olunmasının dövlətdə hüquq pozuntusu kimi tanınması haqqında tələb;
- bank sirrinin qorunması tələblərinə baxmayaraq, indormasiyanın əldə edilməsi üçün hüquqi mexanizmlərin yaradılması;
- müştərilərin eyniləşdirilməsi üzrə tədbirlərin tətbiqi, dolaşiq, mürəkkəb əməliyyatların üzərində nəzarət;
- şübhəli əməliyyatlar haqqında səlahiyyətli orqanlara məlumatlar verilməsinin hüquqi mexanizminin yaradılması;
- şübhəli əməliyyatlar haqqında indormasiyanı toplayan, təhlil edən orqanın təsisi olunması;
- cinayət yolu ilə alınmış gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) əks-təsir və terrorizmin maliyyələşdirilməsi sferasında dövlətlərlə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərmə mexanizminin təmin olunması.

Azərbaycan Respublikası FATF-a 2009-cu ildə daxil olmuşdur. Bu ölkəmizdə qanunvericiliyin FATF-ın tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Ölkələr həmin ölkə üçün pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi riskini müəyyən etməli və qiymətləndirməli, bunun üçün zəruri addımlar atmalıdırlar.

Qərb ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da maliyyə monitorinqi üzrə xüsusi orqanlar yaradılmışdır. Bu orqanlar cinayət yolu ilə əldə

olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılmasına əks-təsir göstərilməsi, bu sferada dövlət siyasətinin və normativ-hüquqi tənzimlənmənin hazırlanması üzrə funksiyalara malik olur.

Ölkələr PL/TM sferasında aşkar olunmuş risklərə əsaslanan və müntəzəm olaraq yenidən baxılan öz milli siyasətlərinə malik olmalıdır. Həmçinin belə siyasəti işləyib hazırlayan və təmin edən koordinasiya mərkəzi və ya mexanizmi müəyyən edilməlidir.

Maliyyə sistemində şəffaflığın təmin olunmasında audit fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Respublikamızda audit xidməti göstərən şirkətlər, həmçinin sərbəst auditorlar PL/TM-lə mübarizədə iştirak edirlər. AR Auditorlar Palatası qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində auditor xidməti göstərənlər tərəfindən PL/TM üzrə qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarəti həyata keçirən orqandır.

AR Auditorlar Palatası və Maliyyə Monitoringi Xidməti (MMX) arasında səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur. Hələ 2010-cu ildə AR Auditorlar Palatası və Maliyyə Monitoringi Xidməti arasında PL/TM sferasında əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmış və bu sahədə qarşılıqlı mübadilə aparılır.

Eyni zamanda Palata və Monitoring Xidməti birlikdə PL/TM sferasında elmi tədqiqatların aparılması, metodiki vəsaitlərin hazırlanması, bu sahədə normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması və digər məsələlərdə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Monitoringi Xidməti Prezidentin 23 fevral 2009-cu il tarixli 66 sayılı Fərmanı ilə yaradılmışdır. Göründüyü kimi, AR Auditorlar Palatası ilk vaxtlardan etibarən Monitoring Xidməti ilə əməkdaşlıq etmişdir.

3 fevral 2016-cı ildə AR Prezidentinin 760 sayılı fərmanı ilə qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları, habelə ödəniş sistemləri fəaliyyətinə lisenziyaların verilməsi, onların tənzimlənməsi, nəzarət edilməsi, həmçinin cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulların (əmlakın) leqallaşdırılması və

terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədilə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini və bu sferada nəzarət sisteminin təsirliliyini, aşkarlığını təmin etmək üçün yeni bir qurum – Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxs yaradılmışdır.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası cinayət yolu ilə əldə olunmuş pulların və əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması üzrə ona verilmiş səlahiyyətləri MMX vasitəsilə təmin edir.

Qanunvericiliklə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə aid edilən əsas anlayışlar müəyyən edilmişdir. Məsələn, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak dedikdə, hər hansı cinayət törədilməsinin nəticəsində əldə olunmuş pul vəsaitləri və digər əmlak başa düşülür.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması – cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya başqa əmlakın sahibliyinə, istifadəsinə, sərəncam verilməsinə hüquqi don geyindirməkdir.

Hər bir ölkə, qanunvericilik də daxil olmaqla elə tədbirlər işləyib hazırlamalıdır ki, onun səlahiyyətli orqanları vicdanlı üçüncü tərəfin mənafelərini tapdalamadan aşağıdakıları dondura və ya həbs edə və müsadirə edə bilə:

- yuyulmuş əmlakı;
- pulların leqallaşdırılmasından əldə edilən gəlirləri və ya pulların yuyulması üçün istifadə edilən alətləri;
- terrorçuluğu, terror aktlarını və ya terror təşkilatlarını maliyyələşdirmək üçün istifadə edilən əmlakı.

Hər bir ölkə terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə biləcək təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən qanunların, təlimatların kifayət qədər olmasını nəzərdə tutmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının bu tələbi də yerinə yetirilmişdir.

10 fevral 2009-cu ildə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” AR Qanunu, 5 mart 2010-cu ildə “Cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin və ya başqa əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” AR Qanunu qəbul edilmişdir.

Bu qanunlar əsasında kifayət qədər qanunlarda düzəliş və əlavələr edilmiş, uyğun təlimatlar hazırlanmışdır.

Edilmiş dəyişikliklər qeyri-qanuni, o cümlədən, birgünlük şirkətlərdən istifadə etməklə aparılan əməliyyatların, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin, vergi və gömrük ödənişlərindən yayınmanın, habelə korrupsiya gəlirlərinin əldə edilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir.

Onu da qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən qanunun FATF-ın tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə 50-dən artıq düzəliş və əlavələr edilmişdir.

FATF-ın 10 sayılı tövsiyyəsinə uyğun olaraq maliyyə idarələri müştərilərin lazımı yoxlanılması üzrə aşağıdakı tədbirləri görməlidir:

- etibarlı və sərbəst ilkin sənədlər, məlumatlar əsasında müştərilərin eyniləşdirilməsi və şəxsiyyətinin təsdiqi;
- benefisiar mülkiyyətçinin müəyyən edilməsi və benefisiar mülkiyyətçinin şəxsiyyətinin yoxlanılması üzrə ağlabatan tədbirlərin qəbul edilməsi;
- iş münasibətlərinin nəzərdə tutulan xarakteri və məqsədləri haqqında məlumatın alınması və başa düşülməsi;
- iş münasibətlərinin müntəzəm yoxlanılmasının sabit şəkildə aparılması və müqavilələrin ciddi təhlili yolu ilə əməliyyatların maliyyə orqanının müştəri haqqında verdiyi informasiyaya uyğunluğunun müəyyən edilməsi.

Maliyyə idarələri müştərinin və benefisiar mülkiyyətçinin şəxsiyyətini iş münasibətlərinin qurulması zamanı və ya ona qədər yoxlamalıdır. Əgər yuxarıda göstərilən tələblərə əməl etmək mümkün olmur, o hesab ar...iş münasibətlərinə girmir; əməliyyat aparmır və aşağıdakıları etməlidir:

- iş münasibətlərini kəsməlidir;
- bu müştəri ilə əlaqədar şübhəli əməliyyatlar haqqında məlumatların göndərilməsi məsələsinə baxmalıdır. Bu tələblər həm mövcud, həm də yeni müştərilə aid edilməlidir.

Əgər açılan hesabın cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirin leqallaşdırılmasına xidmət edəcəyinə şübhə yaranarsa, kredit təşkilatları onların daxili nəzarət qaydalarına uyğun olaraq bank hesabı açılması haqda müqavilə bağlamaqdan imtina edə bilər.

FATF-ın 12 sayılı tövsiyyəsi tələb edir ki, maliyyə təşkilatları müştərinin və ya benefisiar mülkiyyətçinin öz ölkəsinin vəzifəli dövlət qulluqçusu və ya beynəlxalq təşkilatlarda vəzifə tapşırılan şəxs olub-olmamasını müəyyən etsinlər. Belə şəxslərin siyahısı qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maliyyə idarələri, eyni zamanda, belə əməliyyatlar (müqavilələr) haqqında qeydləri qoruyub saxlamalıdırlar ki, tələb olunduqda səlahiyyətli orqanların sorğularına cavab verə bilsinlər. Bütün zəruri sənədlərin qorunmasının aparılması üzrə vəzifələr qanunvericiliklə müəyyən olunmuşdur.

Göstərilən sahədə xüsusi nəzarətə ehtiyac olan fəaliyyətlərdən biri də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən sərhəddən nağd pul vəsaitlərinin keçirilməsidir. FATF-ın 32-ci tövsiyyəsi (Nəqdiyyə kuryərləri) nəqd pulların və təqdim edənə dövriyyə alətlərinin terrorçular və digər cinayətkar ünsürlər tərəfindən dövlət sərhədlərindən keçirilməsinə əks-təsir göstərmək məqsədi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu tələbin deklarasiya və ya informasiya verilməsi yolu ilə yerinə yetirilməsinə icazə verilir.

Anonim sahiblərə, həmçinin uydurma adlarla (ləqəblərlə) hesabların (əmanətlərin) açılmasına və aparılmasına icazə verilmir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, pul vəsaitləri və başqa əmlakla əməliyyat aparan təşkilatlar səlahiyyətli orqana bilavasitə aşağıdakı məlumatları verməlidirlər:

- məcburi nəzarətə cəlb edilməli olan pul vəsaitləri və digər əmlakla bağlı əməliyyatlar haqqında;
- haqqında şübhə yaranmış pul vəsaitləri və digər əmlakla bağlı əməliyyatlar haqqında.

10 fevral 2009-cu il tarixli, N:707- IIIQ Qanununun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq aşağıdakı pul vəsaitləri və digər əmlakların monitorinqi keçirilməlidir.

a) siyahısı və minimal məbləği MMO tərəfindən müəyyən edilən pul vəsaitləri və digər əmlakla bağlı əməliyyatlar haqda məlumatlar monitorinq iştirakçıları tərəfindən MMO-ya təqdim olunmalıdır.

b) məbləğindən asılı olmayaraq aşağıda göstərilən əməliyyatlar və ya onlara cəhd haqqında da mütləq MMO-ya məlumat verilməlidir:

- haqqında danışılan əməliyyatlarla bağlı olmasına şübhə doğuran hallar;
- cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasında, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsində, narkobiznesin, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığı dəstəkləyən dövlətlərin vətəndaşları ilə, o dövlətlərdə qeydiyyatdan keçmiş bankda hesaba malik olan şəxslərlə bağlı əməliyyatlar;
- digər dövlətlərin siyasi xadimlərinin uyğun əməliyyatları;
- AR-nın yurisdiksiyasından kənardakı anonim hesablarla əməliyyatlar;
- terrorçuluqla bağlı sanksiyalar tətbiq edilməli olan şəxslər, onların aktivləri və əməliyyatları.

Qanunsuz dövriyyədə iştirakı ehtimal olunan, identifikasiya məlumatlarının açıqlanması tələb olunmayan dövlətlərin siyahısı uyğun icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dərc olunur.

Göstərilən sahədə Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə əməl etməyən dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərlə əməliyyatlara məhdudiyyətlər və xüsusi tələblər qoyula bilər.

Beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbliyi şəraitində terror təhlükəsi azalmır, buna görə də terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi kanallarının kəsilməsi məsələsi qarşıda ciddi dayanır. Bu isə göstərilən sahəyə maliyyə nəzarətinin, o cümlədən onun əsas üsullarından biri olan maliyyə monitorinqinin daha da gücləndirilməsini tələb edir. Dövlət orqanları ilə yanaşı maliyyə monitorinqinin təşkilində qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti orqanı olan Auditorlar Palatası da bu sahədə öz rolunu artırmağa bilər. Auditorlar Palatası bu sistemin həyata keçirdiyi maliyyə nəzarəti zamanı auditorların maliyyə monitorinqinin tələblərinə düzgün əməl edilməsinə ciddi nəzarət etməlidir.

Auditorlar Palatası 2016-cı ilin iyun ayında Koreyanın Pusan şəhərində keçirilən FATF-ın plenar iclasında göstərilən problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu problemlər aşağıdakılardır:

- bir sıra ölkələrdə qeydə alınmış şirkətlər haqda məlumatlar həmişə dəqiq və əlçatan olmur;
- çox vaxt banklarla yanaşı müştərilərin etibarlılığını digər maliyyə xidməti göstərənlər də yoxlayır ki, bu da dövlətin onların fəaliyyəti üzərində nəzarətini çətinləşdirir;
- şirkətlərin səhmdarlar haqqında informasiyası dəqiq olmur, şirkətlər özü isə aktual informasiyanın qorunması sahəsində tələblərə əməl etmədiyi üçün sanksiyalara cəlb edilməlidir.

3.2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində Auditorlar Palatasının rolunun artırılması istiqamətləri

Bazar münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi, ölkəmizin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatının bir parçasına çevrilməsi, eyni zamanda, dünya maliyyə böhranının hələ də davam etməsi qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Respublikamızda bu sahədə sistemli fəaliyyətlə məşğul olan Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

AR-nın Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri şəffaflığın təmin olunması və korrupsiyaya qarşı mübarizədir. Bunu nəzərə alaraq, Palatada AR Prezidentinin 2016-cı il 27 aprel tarixli 1993 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Auditorlar Palatasının 19 sentyabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Tədbirlər Planı (2016 – 2018 - ci illər)” təsdiq edilmiş və AP-nın 2017-ci il üzrə İş Planına daxil edilmişdir.

Hazırda dünyada cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı ciddi mübarizə gedir. Bu haqda 2016-cı il 18 noyabr tarixində AR Prezidentinin imzaladığı 2451 sayılı sərəncamla təsdiq edilmiş “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017-2019cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın icrası ilə də bağlı Auditorlar Palatasının qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur və Palata bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərir. “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda AR Auditorlar Palatasına icrasının təmin edilməsi tövsiyə olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə” Palatanın 2016-cı il 22 noyabr tarixli

sərəncamı təsdiq edilmiş və onun icrasını təmin etmək məqsədilə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizəyə dair 2017–2019-cu illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda AR Auditorlar Palatasına icrasının təmin edilməsi tövsiyə olunmuş işlərin həyata keçirilməsinə dair” Tədbirlər Planı hazırlanaraq 2017-ci ilin iş planına daxil edilmişdir.

Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə istiqamətində Palatanın səlahiyyətli dövlət orqanları ilə əməkdaşlığı dövlət sifarişləri formasında daimi olaraq davam etdirir. Həmin orqanlardan 2016-cı ildə daxil olmuş 28 müraciət əsasında yoxlamaların aparılmasına sərbəst auditorlar və auditor təşkilatlarının nümayəndələr cəlb edilmiş, yoxlama materiallarının uyğun dövlət orqanlarına çatdırılması təmin olunmuşdur. Bu müraciətlər dövlət, məhkəmə, prokurorluq və hüquq- mühafizə orqanlarından daxil olmuşdur.

AR Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il tarixli № 2421 sərəncamı ilə təsdiq edilmiş ”Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”na uyğun olaraq hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012 - 2020-ci illər)” hazırlanmışdır. 2016-cı ildə bu Proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası istiqamətində Auditorlar Palatası tərəfindən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir:

Konsepsiyanın, Auditorlar Palatasının 2016-cı il üzrə iş planının, tələblərinə uyğun olaraq Beynəlxalq Audit Standartlarının tələbləri və auditor xidməti sahəsində qanunvericilik aktlarına edilmiş son dəyişikliklər nəzərə alınmaqla hazırlanmış “Auditor fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsi 2016-cı ildə Auditorlar Palatasının Şurasında müzakirə edilərək bəyənilmiş və Palatanın internet səhifəsində yerləşdirilmişdir.

“Auditor fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi 2016-cı ilin 21 noyabr tarixində Auditorlar Palatası Şurasının iclasında müzakirə olunaraq təkmilləşdirilmiş layihənin ingiliscəyə tərcümə edilərək rəy bildirilməsi üçün Palatanın əməkdaşlıq etdiyi xarici ölkələrin mühasibat və audit qurumlarına, üzv

olduğu Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (IFAC) və Avropa Mühasiblər və Auditorlar Federasiyasına (EFAA) göndərilməsi qərara alınmış və icrası təmin edilmişdir.

Palatada auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə və tətbiqinə xüsusi diqqət verilir. Auditdə şəffaflığın artırılması, haqsız rəqabət və korrupsiyaya qarşı mübarizə aparən orqanlarla auditorların əməkdaşlığının gücləndirilməsi sahəsində dəfəliyyət genişləndirilir. Konsepsiyanın tələblərinə uyğun olaraq “Korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin təşkili üzrə Metodik Göstəriş”in layihəsi hazırlanmış, Palata Şurası tərəfindən bəyənilmiş və auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən tətbiq üçün tövsiyə olunmuşdur.

Auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi üzrə zəruri işlər görülür. “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” AR Qanununun sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları qarşısında yaratdığı öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsinin ardıcıl təmin edilməsi tələblərinə uyğun olaraq “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” AR Qanununun auditorlar tərəfindən tətbiqinə dair Metodik Tövsiyələr”in layihəsi hazırlanaraq Palata Şurasının qərarı ilə auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Metodik tövsiyələr Palatanın internet səhifəsində yerləşdirilmiş , auditor təşkilatlarına və sərbəst auditorlara göndərilmişdir.

“Auditor xidməti haqqında” AR Qanununu və “AR Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnaməyə uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin idarə olunması, tənzimlənməsi və auditin institusional potensialının gücləndirilməsini təmin etmək məqsədilə, “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının struktur bölmələrinin Əsasnamələrinin və onların əməkdaşlarının vəzifə borclarının təsdiq edilməsi barədə” Palata sədrinin sərəncamı ilə 2016-cı ildə Palatanın şöbələrinin Əsasnamələri və onların əməkdaşlarının vəzifə borcları təsdiq edilmişdir.

Palatada auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu zaman Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (BMF) tərəfindən sərbəst auditor və mühasib adları almaq üçün keçiriləcək imtahanlara dair tövsiyələrə uyğun olaraq Azərbaycanda auditor adı almaq üçün müraciət etmiş şəxslərə çoxpilləli imtahan sistemi tətbiq olunur. Auditorların bilik səviyyəsini artırmaq məqsədilə Beynəlxalq Audit Standartlarına və Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsinə dair son əlavələr və dəyişikliklər ixtisasartırma kursunun proqramına daxil edilərək tədris olunur.

Palatada Beynəlxalq Audit Standartlarının və Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsinin tətbiqinə dair daimi seminarlar təşkil olunmuş, Beynəlxalq Audit Standartlarına 2014-cü ildə edilmiş əlavə və dəyişikliklər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və tətbiq edilmək məqsədi ilə Palatanın internet sahifəsində yerləşdirilmişdir.

Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində etik prinsiplərə riayət edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu prinsipə bütün auditorların əməl etməsinə Palata tərəfindən ciddi nəzarət həyata keçirilir. Auditorların peşə etikasını qayda və normalarına riayət etməsinə dair xüsusi tədqiqatlar təşkil olunur, Palatanın üzvləri tərəfindən etik davranış qaydalarına riayət olunmasına nəzarət haqqında illik hesabat hazırlanır və Palata Şurasında baxılır.

Auditor xidməti kommersiya fəaliyyəti olduğu üçün auditor fəaliyyətinə kənar nəzarətin təmin edilməsi üçün müvafiq hüquqi və institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı auditin keyfiyyətinə kənar nəzarətlə əlaqədar beynəlxalq təcrübə öyrənilərək "Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin keyfiyyətinə kənar nəzarət üzrə Qaydalar" hazırlanaraq Palata Şurası tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu, audit xidmətinin keyfiyyət göstəricilərini xeyli yüksəltməyə imkan vermişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızda iqtisadi subyektlərin məcburi auditdən yayınması kütləvi xarakter daşıyır. Buna görə də Palatada məcburi auditdən yayınmanın qarşısının alınması məqsədilə plan-proqram hazırlanmış və məcburi auditin obyektə olan təsərrüfat subyektlərindən auditdən keçməyənlərin

müəyyən edilməsini təmin etmək məqsədilə AR Vergilər Nazirliyinə məktub göndərilmişdir.

AR Vergilər Nazirliyinin verdiyi məlumatlara əsasən Palatada məcburi auditdən keçməyən təsərrüfat subyektlərinin aşkar edilməsi, auditdən yayınmanın qarşısının alınması və inzibati məsuliyyətin tətbiqi ilə bağlı mexanizmlərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə elektron baza yaradılmış və auditdən keçməyən təsərrüfat subyektlərinin siyahısı müəyyən edilmiş, auditdən keçməyən təsərrüfat subyektlərə müraciət göndərilmişdir. Eyni zamanda Vergilər Nazirliyi və Palata arasında mövcud olan Partnyorluq Sazişinin müddəalarından irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək üçün nazirlikdən məcburi auditdən keçməyən subyektlərə xəbərdarlıq edilməsi xahiş edilmişdir.

Vergilər Nazirliyi mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq məcburi auditdən keçməli olan vergi ödəyicilərinin siyahısını müəyyən edərək məcburi auditdən keçməli olan 22094 vergi ödəyicisinin nazirliyin məlumat bazasında olan mobil telefon nömrələrinə Vergilər Nazirliyinin çağrı mərkəzi vasitəsilə qısa mesajlar (SMS) göndərilmişdir.

Lakin bizə elə gəlir ki, məcburi auditdən yayınanlara qarşı daha təsirli tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu sahədə mövcud qanunvericilik aktları təkmilləşdirilməli, məcburi auditdən keçməyən subyektlərə qarşı iqtisadi sanksiyalar müəyyən edilməli, auditdən keçməyən subyektlərin hesabatları vergi orqanları tərəfindən qəbul edilməməlidir.

Qeyd edək ki, AR Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”-nda məcburi auditdən yayınmaya görə inzibati məsuliyyətin tətbiqi ilə bağlı mexanizmlərin müəyyən edilməsi Vergilər Nazirliyi ilə birgə Auditorlar Palatasına həvalə edilmişdi.

Palata audit xidmətinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ilə sıx əlaqə saxlayır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ilə Auditorlar Palatası arasında əməkdaşlıq

münasibətlərinin yaradılması üçün Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ilə əlaqələr qurulmuşdur.

Palata “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnaməyə uyğun olaraq sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının apardıqları auditin keyfiyyətini müntəzəm olaraq yoxlayır. Eyni zamanda “Auditor xidməti haqqında” AR Qanununda sərbəst auditorlardan və auditor təşkilatlarından auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyat keçirmək, auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək tələb olunur. 2010-cu ildən ölkəmizdə tətbiqinə başlanmış Beynəlxalq Audit Standartlarında(BAS) da auditorların apardıqları auditlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə aid vəzifə və tələblər müəyyən edilmişdir.

Bu istiqamətdə Auditorlar Palatasında auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və keyfiyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi yönündə bir sıra sənədlər işlənib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Bununla yanaşı, son illərdə audit sahəsində baş vermiş bir sıra yeniliklər auditorların qarşısında duran vəzifələrin mövcud şəraitə uyğun olaraq daha da genişləndirilməsi, BAS-ın yeni tələb və prinsiplərinin qəbul edilməsi auditor xidmətinin keyfiyyətinə nəzarətin təkmilləşdirilməsini daha da aktuallaşdırmışdır. Buna görə də auditor fəaliyyətin keyfiyyətinə daxili nəzarət sisteminin tətbiqi ilə yanaşı kənar nəzarətin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti hiss olunur. Həmin tələblərə uyğun olaraq, 2016-cı ildə 10 auditor təşkilatının və 11 sərbəst auditorun son 3 il ərzində apardıqları audit yoxlamalarının keyfiyyətinin Beynəlxalq Audit Standartlarının tələblərinə uyğunluğu yoxlanılmışdır.

Yoxlamaların nəticələri Keyfiyyətə nəzarət komitəsində müzakirə edilərək uyğun qərarlar qəbul edilmiş, fəaliyyətləri yoxlanılmış auditor təşkilatlarının rəhbərlərinə və sərbəst auditorlara müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması tövsiyə olunmuşdur.

2016-cı ildə aparılmış auditor xidmətinin keyfiyyətinə kənar nəzarətin nəticələri Palatada müzakirə edilmiş və xidmət göstərərkən üç və daha çox Beynəlxalq Audit Standartının tələblərinə əməl etməyən və fəaliyyətlərində ciddi nöqsan və çatışmazlıqların aşkar olunduğunu nəzərə alaraq 6 auditor təşkilatına və 6 sərbəst auditora ciddi xəbərdarlıq edilmişdir. Onların apardıqları audit yoxlamalarının keyfiyyətinin Beynəlxalq Audit Standartlarının tələblərinə uyğunluğu 2017-ci ildə təkrar yoxlanılacaqdır.

Palatanın Keyfiyyətə nəzarət Komitəsi 2016-cı ildə öz fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlərdə qurmuşdur:

- “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair Milli Fəaliyyət Planına” əsasən hazırlanmış, icrası Auditorlar Palatasına tapşırılmış “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nda (2012-2020-ci illər) nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsində iştirak etmək;

- Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (IFAC) üzvlükdən yaranan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə auditorları Beynəlxalq Audit Standartlarında baş verən dəyişikliklər barədə məlumatlandırmaq, onların əyani vəsaitlərlə təmin olunmasını təşkil etmək;

- auditor xidməti göstərilməsi ilə bağlı Keyfiyyətə nəzarət komitəsinə daxil olmuş şikayətlərin araşdırılması;

- auditor yoxlamalarının keyfiyyətinə nəzarətin təşkil olunması.

NƏTİCƏ

Bazar münasibətlərinin inkişafı, eyni zamanda dünya maliyyə böhranının davam etməsi şəraitində mövcud resurslarından daha səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi zərurəti yaratmışdır. Bu, həm ictimai sektora – dövlət və bələdiyyələrə, həm də qeyri – dövlət sektoruna, o cümlədən, xüsusi bölmənin müəssisə və təşkilatlarına aiddir.

Göstərilən sahələr kifayət qədər təsirli dövlət maliyyə nəzarəti ilə əhatə olunmuşlar. Lakin dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısında duran vəzifələr kifayət qədər spesifik-dövlət gəlirlərinin daha tam formalaşdırılması və vəsaitlərin qənaətlə xərclənməsinə nəzarət edilməsi kimi müəyyənləşdiyindən bazar münasibətlərinə əsaslanan, təsərrüfat subyektlərinin maraqlarını da özündə birləşdirən nəzarətə - qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə də ehtiyac yaranır. Səmərəli qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti olmadan bazar münasibətlərinin inkişafından, səmərəli təşkilindən danışmaq olmaz.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi daim dövlətin qayğı çərçivəsində olmuşdur. Bu sahədə qanunlar və digər qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin hüquqi bazası yaradılmışdır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti həm müstəqil auditor xidməti, həm də təsərrüfat subyektlərinin daxili auditor formalarında təşkil oluna bilər. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsində hər bir formanın öz yeri vardır və onların hər ikisindən də istifadə olunmalıdır.

Respublikamızda müstəqil audit xidməti AR Auditorlar Palatası tərəfindən və Palatanın lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərən auditor təşkilatları və müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilir. Respublikamızda 4 xarici auditor təşkilatının filialı, 18 xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatı,

45 yerli auditor təşkilatı və 38 sərbəst auditor fəaliyyət göstərir. Bu, Azərbaycanda auditor xidmətləri bazarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Lakin auditor xidmətləri bazarının təhlili bir sıra nöqsanları aşkara çıxarmışdır:

- respublika üzrə bağlanan audit müqavilələrinin say etibarını ilə cəmi 14 faizi 4 xarici auditor şirkətinin payına düşdüyü halda, məbləğ etibarını ilə 64,4 faizi onların payına düşür. Nəticədə az zəhmət hesabına böyük bir məbləğ respublikadan kənara çıxarılır;

- yerli auditor təşkilatlarının payını bağlanan müqavilələrin sayına görə 43,2 faiz, məbləğinə görə 6,9 faiz düşür. Bu auditor yoxlamaları üçün müqavilələrin kiçik məbləğə bağlandığını göstərir ki, bu halda tam keyfiyyətli auditor xidmətindən danışmaq çətindir;

- auditor xidmətlərinin göstərilməsi üzrə bağlanmış müqavilələrin hər dördüncüsü icra olunmur;

- respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin cəmi 3,0 faizə qədər audit yoxlamasına cəlb olunur;

- Auditorlar Palatası öz fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi, cinayət yolu ilə qazanılmış pulların yuyulması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizənin gücləndirilməsini müəyyən etmişdir və bu istiqamətdə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının Maliyyə Monitorinqi Xidməti ilə əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirir;

- auditor xidmətinin təşkilinin keyfiyyətinin artırılmasında Ali Maliyyə nəzarəti orqanlarının beynəlxalq standartlarının (İSSAI) tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin digər istiqaməti daxili maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin daxili audit qurumları tərəfindən aparılır və onların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verir.

Daxili audit nəzarətinin bütün formalarında (ilkin, cari və sonradan nəzarət) təşkil olunma bilər. Lakin bu zaman ilkin maliyyə nəzarətinin təşkili böyük əhəmiyyətə malikdir.

Planlaşma mərhələsində həyata keçirilən ilkin maliyyə nəzarəti gələcək nöqsanların əvvəlcədən aşkar edilməsi və aradan qaldırılmasına imkan verir. Bu iqtisadi subyektin öz maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməsinə və əlavə xərclərin qarşısının alınmasına imkan verir.

Daxili nəzarətin keyfiyyətinə audit qurumlarının öz fəaliyyətində sərbəstliyi və üzvlərinin peşakarlıq səviyyəsi ciddi təsir edir.

İlkin nəzarətin keçirilməsi əsaslandırılmamış xərclərin dayandırılması və riskli xərclərin isə daimi nəzarətə götürülməsinə imkan verir.

Təşkilatların maliyyə planlarının və sifarişlərinin monitorinqi şəklində həyata keçirilən ilkin nəzarət preventiv xarakter daşıyır və buna uyğun olaraq təşkil olunmalıdır.

Lakin ilkin maliyyə nəzarətində aşkar edilə bilməyən nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə cari və sonradan maliyyə nəzarətindən də istifadə olunmalıdır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə ola bilər:

- auditor nəzarətinin rolunun artırılması məqsədilə qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi;
- Auditorlar Palatası ilə dövlət maliyyə nəzarəti qurumları arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;
- məcburi audiddən yayınmaya görə inzibai məsuliyyətin artırılması;
- auditorların bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq;
- daxili nəzarət qurumlarının işinin qiymətləndirilməsi meyarlarının müəyyənləşdirilməsi;
- beynəlxalq təcrübədən daha geniş istifadə olunması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AR Konstitusiyası, Bakı, 1995.
2. Auditor xidməti haqqında AR Qanunu, Bakı, 1994.
3. Daxili audit haqqında AR Qanunu, Bakı, 2007.
4. Mühasibat uçotu haqqında AR Qanunu, Bakı, 2004.
5. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında AR Qanunu, Bakı, 2009.
6. AR Hesablama Palatası haqqında AR Qanunu, Bakı, 2 iyul 1999.
7. AR Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, №760, 03.02.2016
8. AR Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə, Bakı, 1995.
9. Azərbaycan Respublikasının daxili audit standartları, Bakı, 2007.
10. Abbasov İ.M. Audit, dərslik, Bakı, 2013.
11. Audit. Qanunvericilik və normative sənədlər, I cild, Q. Bayramov və başqaları, “Nağıl evi”, 2002.
12. Bağırov D.A., Həsənli M.X. Maliyyə, dərslik, Bakı, ADİU nəşr. 2011.
13. Bağırov D.A. Vergi audit, dərslik, 1999.
14. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti, dərslik, 2006.
15. Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları, dərslik, ADİU, Bakı, 2011.
16. Xankişiyev B.A. Maliyyə nəzarəti, Bakı, 2007.
17. Kazımov R.N., Namazova C. B. Praktiki audit, dərslik, ADİU nəşr. 2011.
18. Məmmədov Y.A. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri, Monoqrafiya, Bakı, 2006.
19. Mirtəlov R.Ə. Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi, dissertasiya, Bakı, 2015.
20. Novruzov V.T və başq. Audit, dərs vəsaiti, Bakı, 2011.

21. Vəliyev A.C. Korporativ maliyyənin müasir auditi, monoqrafiya, Bakı,2012.
22. Rzayev Q.R. Mühasibat uçotu və audit, dərslik, Bakı, 2006.
23. Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu.Beynəlxalq elmi konfransın materialları,Bakı. 2019
24. Müasir şəraitdə şəffflığın artırılmasında auditin rolu. Beynəlxalq elmi-praktiki simpoziumun materialları, Bakı, 2012.
25. Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti. Beynəlxalq elmi-praktiki konfr. material.,Bakı,18-19 sentyabr 2008.
26. Адамс Р. Основы аудита, Москва, Аудит 1995.
27. Аренс Э.Д.,Лоббек Дж. К. Аудит, Москва,Финансы и статистика, 1995.
28. Бровкина Н.Д. Основы финансового контроля, Москва, 2007
29. Бычкова С.М. Доказательство в аудите, Москва, «Фин. И статист.», 1998.
30. Великова Е.Е., Мамбеталиева А. Финансовые меры борьбе отмыванием денег: законодательные аспекты, ж. «Финансы» №8, 2016.
31. Гутцайт Е.М.Актуальные проблемы аудита: Базовая концепция,методологические решения. Москва, 2006..
32. Мельник М. В. и др. Ревизия и контроль, Москва, 2003.
33. Михеева О.А. Инновационные методы организации работы органов государственного финансового контроля, ж. Финансы №5, 2016.
34. Никольская Ю. Л. Некоторые проблемы современного финансового контроля, ж. Финансы ,№9, 2015.
35. Соколов Я.В., Бычкова С.М. Роль теории аудита в процессе подготовки кадров. Аудитские ведомости. №2, 1998.
36. Шинкарева О.В. Государственный и муниципальный финансовый контроль: международные стандарты ИНТОСАИ и Российское законодательство, ж. Финансы №11, 2015
- 37.www.audit.gov.az
- 38.www.issai.org
- 39.<http://maliyye.gov.az>